

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Későbarokk szószékoltárok, oltárképek és festett karzatok
a dunántúli evangélikus templomokban

HARMATI BÉLA LÁSZLÓ

2006

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar**

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Harmati Béla László

Későbarokk szószékoltárok, oltárképek és festett karzatok a
dunántúli evangélikus templomokban

Művészettörténet és Művelődéstudományok Doktori Iskola,
Művészettörténet Doktori oktatási program,
Dr. Passuth Krisztina, egyetemi tanár

Dr. Ruzsa György, egyetemi tanár, elnök

Dr. Prokopp Mária, egyetemi tanár, belső bíráló

Dr. Farbaky Péter, PhD, külső bíráló

Dr. Ágoston Júlia, PhD, egyetemi docens, titkár

Dr. Galavics Géza, akadémikus

Témavezető:
Dr. Kelényi György
tanszékvezető egyetemi tanár

Budapest, 2006

*Ha van a magyarországi barokk művészetnek sajátos helyi színe, úgy
elsősorban e szerényebb alkotásokban fog megnyilatkozni.*
Kaposy János

Tartalomjegyzék

<i>Bevezetés</i>	5
<i>Az evangélikusság kialakulása a Dunántúlon</i>	11
<i>A megrendelés és a megrendelők</i>	18
<i>Evangélikus templombelsők</i>	25
Térelrendezés.....	25
<i>Szószekoltárok</i>	35
A szószekoltárok ikonográfiája és ikonológiája.....	36
Szószekoltárok Magyarországon.....	37
A dunántúli szószekoltárok típusai	40
A dunántúli szószekoltárok ikonográfiája.....	48
Hazai és nemzetközi analógiák	62
<i>Oltárképek</i>	68
<i>Karzatok és karzatfestmények</i>	78
<i>Művészek, mesterek, iparosok</i>	94
<i>Az evangélikus későbarokk szószekoltárok, oltárképek és festett karzatok helye és jelentősége a XVIII. század végi – XIX. század eleji magyarországi művészetben</i>	99
<i>Bibliográfia</i>	105
<i>Helynévmutató</i>	117
<i>Névmutató</i>	121

Bevezetés

Ha az egyházművészetnek a XVI. századtól jelentkező, részben külön utat járó sajátos ágáról beszélünk, talán nem is a legcélszerűbb a *protestantizmus művészete* megjelölést használni. A protestantizmus a kereszténység nagy egységébe tartozik, akárcsak a katolicizmus vagy a reformáció többi ága. Ugyanazon tradíciókon alapul és gyökerei is ugyanoda vezetnek vissza, annál is inkább, mert a reformáció eredeti célja nem egy vagy több egyház létrehozása volt, hanem a már meglévő megújítása, bibliai alapokra való visszahelyezése. Így tehát a reformáció kezdetben, de később sem hozott létre új stílust, mert nem ez volt a célja. Nem lehet ezek alapján a művészetben másról beszélni, csupán hangsúlyeltolódásról, részletbeli különbségekről, amelynek megjelölésére jobb híján használni lehet a *protestáns művészet* jelzöt. Az eltérés azonban csekély. Maga az egykorú művésztsadalom sem vált külön evangélikus, református és katolikus művészekre. Egyszerűen művészek vagy mesterek voltak, olyan festők, szobrászok és ötvösök, akik megrendelésre dolgoztak. Csupán egyik vagy másik egyház, anyagi lehetőségeihez mérten, többet vagy kevesebbet foglalkoztatta őket. A megrendelő vagy megrendelők voltak azok, akik ilyen vagy olyan program megvalósítását tűzték ki számukra célul, amit ők legjobb tudásuk szerint próbáltak megvalósítani. Rendszerint a templomtér felekezetenként eltérő felfogása és a liturgiában bekövetkezett változások tették egyedivé az evangélikusok által leginkább berendezési tárgyként kezelt műalkotásokat.

A magyarországi evangélikusság művészete (akárcsak a Kárpát-medence evangélikusságának művészete) sajnálatos módon mind a mai napig indokolatlanul elhanyagolt területe a magyar művészettörténetnek. A XVIII. század második fele és a XIX. század eleje mindenképpen érdekes korszaknak ígérkezik a kutatás számára, melyben gazdag mondanivalóval és változatos tartalommal felruházott alkotások születtek. Az általunk tárgyalt periódus evangélikus művészete több okból is méltó a feldolgozásra. Egyrészt a későbarokk és a klasszicizmus határán történő felvirágzása vet fel számos, eddig kevésbé tárgyalt kérdést, másrészt pedig az ekkor hazánkba érkező, sokféle

gyökerű, több nyelvet beszélő, de ugyanazt az evangélikus vallást gyakorló telepeseinek művészeti és kulturális egymásrahatása állítja izgalmas és többszörösen is összetett helyzet elé a kutatót. Még a Dunántúl vonatkozásában is sokszínűnek mondható evangélikusság által egymáshoz földrajzilag viszonylag közel létrehozott liturgikus terek és az ezekben készült berendezési tárgyak is szerteágazó hatásokról tanúskodnak.

A dolgozat középpontjában az evangélikus egyházművészet Dunántúlon fellelhető későbarokk emlékeinek bemutatása, feldolgozása és rendszerezése áll a templombelsőkre korlátozódva. Földrajzi behatárolásként a mai Magyarország dunántúli részét választottuk kitekintéssel a ma Ausztriához tartozó Burgenlandra. Noha a politikai határok ma sehol sem egyeznek meg az egykori etnikai és földrajzi határokkal, a kutatások praktikus okokból a mai Magyarország dunántúli részére korlátozódtak, a Duna és a Dráva vonala által határolt területre. A megközelítően 240¹ templom és imaház bejárása, az ott található emlékek feltérképezése és a jó esetben még meglévő levéltári emlékek végigbongészése így is a vártnál több időt vett igénybe.

A kutatást két alapvető tényező motiválta. Elsősorban az a felismerés, amely mint kezdő művészettörténészt ért az Evangélikus Országos Múzeumban, hogy tulajdonképpen mind a mai napig hiányzik a Kárpát-medence evangélikus művészeti emlékeinek az átfogó és alapos szakmai felmérése és feldolgozása. Egy-egy kiemelkedő emlék (templom vagy berendezési tárgy) ismert volt ugyan a szakma számára, de kiragadva a hasonló emlékek sorából, feldolgozásuk és besorolásuk sem lehetett kielégítő. Ugyanakkor egy olyan anyagról van szó, amely összetettsége és sokszínűsége révén mind a mai napig hitelesen magán viseli és őrzi a későbarokk társadalmi beágyazódásának nyomait és szerteágazó alkalmazásának lehetőségeit. Elemzése és vizsgálata véleményem szerint megkerülhetetlen és elengedhetetlen a XVIII. század végén – XIX. század elején a Kárpát-medencében lezajló művészeti és társadalmi folyamatok megértéséhez.

A másik motivációt egy személyes találkozás jelentette Krähling János építésszel, építészettörténésszel, műegytemi docenssel, aki előttem már évek óta foglalkozott az evangélikus építészet vizsgálatával a Dél-Dunántúlon. A szakmai beszélgetésből tervek, majd pedig közös program született és 1996-ban

¹ Az új építésű és a romos állapotba lévő templomokat is ideértve.

megindulhattak a mind a mai napig tartó, műegyetemi építészhallgatók részvételével szervezett, OTKA pályázatokkal és egyházi segítséggel támogatott, évente egy-egy evangélikus egyházmegyére kiterjedő országos kutatások. A terepbejárások során „előkerült” anyag egy része képezi a jelenlegi tanulmány témáját.

A dolgozat elkészítésének legnagyobb nehézsége éppen alapkutatás jellegéből eredt. A megfelelő adatok kikutatása, a fényképek és a levéltári adatok összegyűjtése ugyanis előfeltétele volt a tudományos feldolgozásnak. Az 1996-ban elindult munka először 2005-ben érte el azt a szintet, hogy már az elemző munka is megkezdődhetett. A nagy földrajzi kiterjedésen túl az is gondot jelentett a feldolgozás számára, hogy az emlékekhez nem mindenütt társultak egyenlő mértékben levéltári források. A második világháború és az azt követő kitelepítések és lakosságcserek sok esetben az addig még megmaradt, írott emlékek teljes vagy legalábbis részleges megsemmisüléséhez vezettek.

Sok emlék és berendezési tárgy került átépítésre illetve átfestésre az elmúlt kétszáz esztendőben. Vizsgálódásainknak határt szabott, hogy nem állt módunkban restaurátori segédlettel kiterjedt anyagkutatást végezni, amely fontos adalékokkal szolgált volna a szószékoltárok összeépítéséhez és eredeti festésük (esetleg átfestésük), díszítésük meghatározásához. Az Evangélikus Országos Múzeum segítségével ugyan a régi oltárképek egy részének szakszerű, dokumentált restaurálása megtörtént, de így is sok kérdés megválaszolása maradt függőben.

Sok gondot okozott a műtárgyak vagy egyes részleteik (oltárképek, szobrok, stb.) „vándorlása”. Sok gyülekezet egymás között adta-vette, ajándékozta őket, nem is beszélve a felekezeti (katolikus-evangélikus) vásárlásokról. Levéltári források hiányában sokszor szinte lehetetlen volt, a kutatás jelenlegi állapotában, egy-egy tárgy vagy oltárkép eredetére, származási helyére, esetleg készítőjére rábukkanni.

Kutatásaink forrásait a gyülekezetek fennmaradt levéltárainak anyagain túl, az Evangélikus Országos Levéltárban őrzött Canonica Visitatio-k és a kéziratban vagy nyomtatásban megjelent Historia Domusok, valamint az Országos Levéltár helytartótanácsi levéltárának *Acta Religionaria* része képezték. Nem várt segítséget jelentett az Evangélikus Országos Levéltár rendezetlen

részében felfedezett azon, eddig elveszettnek hitt iratanyagok az előkerülése, amely alapját képezte az 1944-ben megjelent, Kemény Lajos és Gyimesy Károly által szerkesztett *Evangélikus templomok*-című kötetnek. A dr. Gerevich Tibor egyetemi tanár, a Műemlékek Országos Bizottsága elnökének hathatós segítségével megfogalmazott kérdőívek (11 oldal és 60 kérdés) pontos szakmai kérdéseket tartalmaztak a templomépületek történetéről (és a gyülekezetek történetéről), berendezéséről, kegytárgyairól, régi könyveiről, a gyülekezetek szokásaitól egészen a templomharangokig és az egyházi temetőkig. Az 1943-ban kiküldött és még az év végén, illetve 1944 legelején be is gyűjtött kérdőívek jelentőségét emelte az a tény, hogy mindez a II. világháború idején történt, még a frontok hazánkba érkezése előtt. Az adatok értékét növelte, hogy nem csupán a mai Magyarország területére vonatkoztak, hanem a bécsi döntések által kibővített területekre is. Sok esetben a kérdőívekre adott válaszok maradtak az egyetlen írásos emlékei azon gyülekezeteknek, amelyeket a háború vihara egy-két hónappal később már kíméletlenül elsöpört vagy szétszórt. Az 1944-ben megjelent könyv azonban minden értéke mellett csak torzó maradt. Ennek oka a papírhiányon és az akkor már egyre sűrűsödő bombázásokon kívül az időhiány volt. Sok feldolgozásra váró adat közlésére és szakszerű elemzésére már nem jutott elegendő idő. Sokáig úgy tudtuk, hogy a felbecsülhetetlen értékű kézirat a kérdőívekkel együtt elpusztult, míg 2002-ben sikerült rábukkanni az Evangélikus Országos Levéltár még rendezetlen részében az egész feldolgozatlan és ömlesztett formában megtalálható kéziratra. A felbecsülhetetlen értékű és általunk sok esetben forrásként is használható anyag a dolgozatban rövidítve KGYK-ként, (Kemény-Gyimesy kéziratként) szerepel.

A Dunántúl vonatkozásában megnehezítette munkánkat a kutatott terület egy részének műemléki feldolgozatlansága. Tolna, Baranya, Somogy és Veszprém megyék műemléki topográfiáinak hiánya, valamint a már meglévő topográfiák hiányosságai és pontatlanságai készítették a dolgozat mellékleteként szereplő Adattár alaposabb és aprólékosabb, de ezáltal időigényesebb elkészítésére. A vonatkozó fontosabb levéltári forrásokat és részletesebb kép és műtárgyleírásokat is közlő, fényképes Adattár létrehozását a tanulmányozott anyag egy részének fokozott veszélyeztetettsége is indokoltá tette. A II. világháborút követő kitelepítések és a szekularizáció miatt erősen

megfogyatkozott közösségek nagy része ugyanis ma már nem képes önerőből a megindult pusztulási folyamat megállítására. Az emlékek között sok veszélyeztetett templom és templomi berendezés is található, melyek megőrzése és megóvása mindenképpen indokolt lenne.

A dolgozat elkészítésénél szintén gondot jelentett a hazai vonatkozó szakirodalom szinte teljes hiánya, illetve hézagossága. Az építészet területén ugyan jelentek meg jelentős munkák Winkler Gábor, Bibó István és Krähling János kutatásai nyomán, de a képzőművészet területén viszonylag kevés publikáció történt. Kivételt képez G. Györffy Katalin egy-egy kiemelkedő evangélikus emléket (Aszód, Nemeskér, Nemescsó) elemző úttörő munkája az általunk vizsgált korszakban. Ehhez kapcsolódnak még, és fontos adalékokkal szolgált Galavics Géza, Koppány Tibor, Cs. Dobrovics Dorottya, Baranyai Béláné, Dercsényi Balázs, R. Tombor Ilona, Szita László, Jávor Anna, Széphelyi F. György, Dóka Klára, Kostyál László és Zsámbéky Mónika munkái, újabban pedig Lőrincz Zoltán, Buzási Enikő és Velladics Márta kutatásai.

Az egyháztörténeti források legtöbbje, valamint a gyülekezettörténetek nagy része is publikálatlan és feldolgozatlan. Jelentős nehézségeket okozott a kutatás során a vonatkozó egyháztörténeti szakirodalomnak mind a mai napig meglévő hézagossága. Úttörő munkáknak számítanak ezen a téren Payr Sándornak főleg a Dunántúlra összpontosító egyháztörténeti kutatásai, összefoglalói. Az egyes gyülekezetek kéziratos vagy nyomtatásban is megjelent *Historia Domusai* azonban jelentős és hasznos segítségnek bizonyultak. A reformáció hazai elterjedésétől a Türelmi Rendeletig tartó időszakra vonatkozóan fontos adalékokkal szolgálnak és okvetlenül meg kell említeni Fabiny Tibor, Csepregi Zoltán és Keveházi László egyháztörténeti kutatásait és publikációit. Az ezredforduló táján 200 éves évfordulójukat ünneplő gyülekezetek közül sokan jelentettek meg összefoglalókat, vázlatos vagy teljes gyülekezettörténeteket, melyek legtöbbje szintén hasznos információkkal szolgált. Ezek közül kiemelkedik a Déli Egyházkerület és gyülekezeteinek történetét bemutató munka Solyom Jenő szerkesztésében, valamint Jáni Jánosnak a Somogy–Zalai egyházmegyét feldolgozó munkája. A XIX. század evangélikus egyháztörténelmével foglalkozó munkák közül fontos információkkal és adalékokkal szolgálnak még Kertész Botond vonatkozó kutatásai.

A most elkészült dolgozat nem egy hosszantartó kutatási folyamat lezárása, hanem egy kutatási program kezdete. Olyan megválaszolatlan kérdésekkel teli problémakör első általános áttekintése, mely valójában több kérdést vet fel, mint amennyit a kutatás jelenlegi állapotában meg is tud válaszolni. Egy olyan áttekintést szeretne adni a dunántúli evangélikus templomok későbarokk berendezéseiről, mely az emlékek összegyűjtése mellett kijelöli a prioritásokat és a lehetséges irányokat a további, még részletesebb kutatás számára.

Az evangélikusság kialakulása a Dunántúlon

Európában a középkor vége felé, szétesőben volt az addig egynemű, alapvetően vallási alapú és latin nyelven közvetített műveltség. A humanizmusnak az embert, az emberi egyéniség szabad fejlődését középpontba állító eszmei áramlata Magyarországon is nagymértékben hozzájárult a Szent István óta létező vallásbeli egység megszűnéséhez. Az egység felbomlása ugyanakkor nem járt csupán negatívumokkal, egyben magával hozta a küzdelmet, a sokszínűséget és a vélemények megoszlását is, ami kulturális szempontból feltétlenül gazdagodást jelentett. A megosztottság kulturális haszna legelőször az irodalom területén hozta meg gyümölcseit. Noha a kéziratos terjesztés és az énekszó kultusza továbbra is fennmaradt, megindult a könyvkultúra és a könyvnyomtatásban rejlő lehetőségek kiaknázása. Felismerve az új eljárás hasznosságát és hatékonyságát, először a protestantizmus, majd később a katolicizmus is bőségesen élt az általa nyújtott lehetőségekkel. Ebben a kezdeti időszakban, az ország politikai és gazdasági helyzete azonban nem tette lehetővé a protestánsok számára a képző- és iparművészetek területén a jelentős mértékű kibontakozást. Erre, az elég hamar erőre kapó ellenreformáció tevékenysége miatt csak jóval később, a XVIII. századtól, annak is inkább az utolsó évtizedétől adódott reális lehetőség.

A XVI. század magyar társadalmában és főleg a katolikus egyházon belül a már régóta létező problémák, visszásságok és feszültségek felszínre kerültek és kedvező feltételeket teremtettek a protestantizmus elveinek és tanításainak befogadására. A kereskedők és a külföldön tanuló diákok által közvetített új tanok futótűzként terjedtek el, azonban kezdeti térhódításuk mértékéről csak közvetett adatok állnak rendelkezésünkre². A magyar rendek kezdeti bizalmatlansága a királyi udvarban is megjelenő, ún. „német” vallás iránt³ a mohácsi vész után gyorsan eloszlott⁴ és már igen hamar felbukkantak a külföldön tanult, de magyar

² Egyike ezeknek az 1523-as budai országgyűlés határozata, melynek 54-ik törvénycikke Luther követőit eretnekeknek nyilvánította, halálbüntetésre és javaik elkobzására ítélte őket. Ennél szigorúbb törvény született Rákoson 1525-ben, ahol a megjelent rendek a lutheránusok megégetését rendelték el (1525: 4.tc.).

³ Lásd Csepregi Zoltán tanulmányát: Magyar pietizmus 1700-1756, Budapest, 2000.

⁴ Az ország romlásának okát sokan a katolikus egyház hibáiban, Istentől való elfordulásában vélték felfedezni.

nyelven igét hirdető prédikátorok és biblia- illetve zsoltárfordításaik. A reformáció tanainak gyors terjedését az is elősegítette, hogy a három részre szakadt ország addigi irodalmi és művészeti központjai megbénultak. A kolostorok nagy része elpusztult, a királyi udvar pedig Buda elestével tulajdonképpen megszűnt. A helyébe lépő két központ (Bécs és az erdélyi fejedelmi udvar) vagy távolra, idegen földre került, vagy csak jóval később, a helyzet megszilárdulásával válhatott a kultúrát is többé-kevésbé befolyásolni tudó tényezővé. Az új kulturális központok a három részre szakadt országban kezdetben javarészt a protestáns nagybirtokos főurak udvarai körül alakultak ki, akik maguk vették át és intézték úgy a honvédelem, mint a kultúra és a műveltségápolás feladatait.

A reformáció elterjedésének és tömeges befogadásának első szakasza Magyarországon a kezdetektől kb. a XVII. század 40-es éveinek végéig, a linzi békekötést megerősítő országgyűlésig tartott. Ezalatt az időszak alatt a nagyobb önállósággal bíró városi polgárság körében, az értelmiség (pl.: orvosok, házitanítók és katonatisztek), valamint a magyar arisztokrácia és néhány osztrák főnemes között is elterjedtek az új tanok⁵. A Dunántúlon a Nádasdy, Perényi, Enyingi Török, Bánffy, Zrínyi, Erdődy, Batthyányi, Dersffy, Széchy, valamint az Ostffy, Choron, Ákosházi Sárkány, Kisfaludy, Káldy, Telekesi Török, Wittnyédy stb. családok lettek az az evangélikusság első védelmezői⁶. A gyors terjedéshez hozzájárult az a tény is, hogy az 1526-os mohácsi csatában a királyon kívül odaveszett a főrangú katolikus egyházi vezetők jelentős része is (12 püspökből 6 és maga az esztergomi érsek is), akik addig a leginkább szorgalmazták az egyházi átkot és az üldözést⁷. Így történhetett, hogy a XVI. század végére a protestánsok már a lakosság 80-90%-t tették ki.

Az önálló egyházi szervezet kiépítésének kezdete Magyarországon egybeesett az ország három részre szakadásával. A középső, török fennhatóság alatt álló országrészen a kezdeti pusztítás után a laza török közigazgatás főleg az adókra koncentrált és nem törődött a lakosság vallási hovatartozásával, csupán az

⁵ Lásd Payr Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*, Sopron, 1924., 585-589.o..

⁶ Payr: i.m.3.o.

⁷ A megmaradt egyházi vezetők közül pedig sokan átvették a reformáció egyes tételeit. Így megházasodtak: Bebek Imre székesfehérvári kanonok; Podmaniczky István és utóda Thurzó Ferenc nyitrai püspökök, valamint Kesserű Mihály boszniai, Kechety Márton veszprémi és Dudich András pécsi püspökök, de mint megjegyzi róluk, egyházukat katolikus módon igazgatják. In S. Szabó József: *A protestantizmus Magyarországon*, Budapest, 1928, 29.o.

erődítésként is használható kőtemplomok építését tiltotta. E területeken (Tolna-Baranyában) választották meg a Dunántúl első evangélikus püspökét Sztáray Mihály személyében 1553-ban. Később a helyettesévé megválasztott Szegedi Kis István 1576-ban, a hercegszöllősi zsinaton a helvét irányt felvéve reformátussá vált. Őt követve csaknem az összes tolna-baranyai gyülekezet a református hitre tért át. Evangélikusok erre a vidékre csak a török hódoltság utáni betelepítések során kerültek újra.

A Dunántúlnak a töröktől jobban megkímélt részén, az uralkodó (I. Ferdinánd) ellenreformációs törekvéseivel szemben ekkor (XVI. század második fele) még eredményesen szembe tudtak szállni a többségében evangélikussá váló magyar rendek. Kezdetben még közülük kerültek ki a megmaradt országrész főméltóságai (Illésházy István, Thurzó György, Thurzó Szaniszló evangélikusként töltötték be a legmagasabb hivatalt, a nádori tisztet). Erre az időszakra tehető a kezdetben egységes hazai protestantizmus konfesszionalizálódása (hitvallási irányultságának kialakulása). A már addig is létező hangsúlybeli eltolódások az úrvacsora tanításában, a liturgikus rend kialakításának kérdésében, valamint politikai és társadalmi kérdésekben az idő múlásával megerősödött és szervezeti szakadáshoz vezetett a lutheri és a helvét irányzat között 1595-ben⁸. A szétválás után a lutheri irányt követő gyülekezetek a legtöbb támogatást a Dunántúlon első sorban a főnemesi Nádasdy családtól kapták, akiknek Sárváron volt a székhelyük.

A hitelvek területén a Rómával történő szakítás hamar bekövetkezett, de egyházalkotmányi szinten ez az elválás sokkal nehezebben ment végbe. A katolikus püspökök az evangélikus gyülekezeteket továbbra is a maguk joghatósága alatt akarták tartani, és nem fogadták el azok függetlenedési szándékát. Így kényszerűségből, a folyamatos tiltakozások ellenére sokáig fennmaradt a katolikus főesperesek vizitálási joga és az egyházadó, valamint a stóla befizetését is megkövetelték.

A reformáció elvei szerint⁹ az újonnan alakuló egyházban megszűnt a hierarchia és minden jog az egyházközségek és a gyülekezetek kezébe került.

⁸ Ez a konfesszionalizálódás időbeli eltolódással jött létre keletről nyugat felé haladva a XVI. század közepétől kezdve (1549, Confessio Pentapolitana vagy Ötvárosi Hitvallás) először Észak-Magyarországon, majd Erdélyben (1564), ezután a török hódoltsági területeken (1567), legvégül pedig a királyi Magyarországon (1595).

⁹ Az apostoli kor gyakorlatához visszatérve.

Ugyanakkor fennmaradt a földesurak patronátusi joga¹⁰. Szerencsésebb helyzetben voltak a városi gyülekezetek (például Sopron, mint szabad királyi város), ahol felsőbbeségtől függetlenül a polgármester és a városi tanács intézte az egyházi ügyeket.

Az egyre nagyobb számban megalakuló gyülekezetek között igen hamar megfogalmazódott a tágabb körű szervezet megalakítása iránti igény. Kezdetben azok a lelkészek gyűltek össze és választották meg maguk közül egyik tekintélyesebb társukat szeniornak vagy esperesnek, akik egy patrónus védelme alatt álltak. Amennyiben az adott uradalomban vagy a patrónus egyéb birtokain más nyelvű gyülekezetek is éltek, akkor volt szükség az al- és főespereségekre. Ezek az egységek szintén társultak és így jöttek létre a szuperintendens vagy püspök által vezetett egyházkerületek, ahol a vezetők nem előjáróként, hanem mint *primus inter pares* viselték a tisztséget. Különböző okok miatt a Dunántúlon sokszor előfordult, hogy a püspöki szék nem volt betöltve és az esperesek igazgatták az egyházkerületet. Állandó püspöke a Dunántúli Egyházkerületnek csak III. Károlynak az 1731. március 21-én kibocsátott, ún. Carolina Resolutio határozata nyomán lett¹¹.

Az első gyülekezetek megalakulásától II. József Türelmi rendeletének (1781) kihirdetéséig a dunántúli evangélikus egyházmegyék területe, határai és az ott élő evangélikus hívek és lelkészek száma állandóan változott az egyre erősödő üldözések, erőszakos térítések és templomfoglalások miatt. A XVI. század végétől a XVIII. század végéig a magyarországi evangélikusság állandó jelleggel ki volt téve az ellenreformációs zaklatásnak és üldözésnek¹². Ennek intenzitása erősödött a török kiűzésével és az egész történelmi Magyarországra kiterjedhetett a XVII. század végére. Noha a történelmi helyzet és a körülmények nem voltak a legideálisabbak a művészeti fejlődéshez, mégis két fontos eseményről kell még megemlékeznünk, melyek nagy jelentőséggel bírtak az evangélikusság életében. Ezek az 1681-es soproni országgyűlés határozatai és a török kiűzését követő betelepítések voltak.

¹⁰ A *cuius regio – eius religio* elvének következetes használata az ellenreformáció által később sok szenvedést okozott a protestánsoknak.

¹¹ A protestánsok kérésére 1734. október 20-án kiadták a II. Carolina Resolutiot amely kötelező hatállyal előírja az evangélikusok és a reformátusok részére négy-négy szuperintendens megválasztását Magyarországon.

¹² Az üldözések az ún. gyászévtizedben (1671-1681) érték el csúcspontjukat, amikor több lelkészt és tanítót gályarabságra hurcoltak illetve bebörtönöztek.

Az 1681. évi XXVI. tc. (articulus) részben név szerint felsorolva, részben csak általánosságban említve határozta meg azokat a magyarországi községeket, ahol a protestánsok nyilvánosan gyakorolhatták vallásukat. Ezek szerint csak ott rendelkezettek templommal és iskolával az evangélikusok, ahol a visszavett épületek még nem voltak római katolikus módra fölszentelve. Ezen kívül, leszámítva a szabad királyi városokat és a katonai véghelyeket, a törvény vármegyénként felsorolt két-két helységet¹³, ahol „szabadon” építkezettek az evangélikusok. Ezek, a törvénycikkek latin elnevezése után *artikuláris helyeknek* hívott helységek a Dunántúlon Nemesdömölk (ma Celldömölk), Vadosfa, Nemeskér és Nemescsó voltak. Noha egyfelől a törvény egyértelmű megszorítást jelentett, mivel minden fel nem sorolt helyen a vallásgyakorlás egyértelmű tiltásaként értelmezték, másrészt viszont az említett helyeken lehetővé tette a - szigorúan szabályozott- építkezést.

A török kiűzése után a Dunántúl felszabadított része szinte lakatlan volt. A bevándorlás az elnéptelenedett vidékekre az országon belülről és külföldről csak lassan indult meg. Kollonich Lipót esztergomi érsek *Einrichtungswerk*-je adta meg a betelepítések ideológiai hátterét¹⁴. Az adókedvezményekkel és a vallási toleranciával könnyű volt Magyarországra csábítani a harmincéves háborúban kismizett, éhező, de többnyire jó szaktudással rendelkező német parasztságot. A gazdaság fellendítését és a termelés beindítását azonban veszélyeztették a vallási és a nemzetiségi ellentétek. A feszültségek elkerülése végett, ahol lehetett, a földesurak katolikus telepéseket igyekeztek letelepíteni¹⁵. Ezen kívül gyakorlat volt még az egy helyről érkezőket egy adott faluba elhelyezni. A Dunántúltra érkező evangélikus telepések elhelyezésüket leginkább gróf Claudius Florimundus Mercy császári tábornoknak, a bánsági állami telepítések irányítójának köszönhatték, akinek itt voltak a birtokai. A haladó felfogású gróf csökkentette a jobbágyterheket és igen kedvező feltételekkel¹⁶ kötött szerződést a magyar és német telepésekkel. Így alakulhatott meg Tolna megyében a javarészt Hessen tartományból (de máshonnan is) érkező német telepések által alapított

¹³ A szabad királyi városokon és a hadászatiilag fontos véghelyeken kívül, ahol szabadabb vallásgyakorlás volt érvényben.

¹⁴ A forrongó magyar vér idegen, főleg német vérrel való lecsendesítését tűzte ki célul.

¹⁵ A legnagyobb ilyen betelepítés a Károlyiak szatmári birtokaira történt.

¹⁶ Engedélyezte a szabad vallásgyakorlatot és a robot helyett inkább pénzbeli megváltást kért.

evangélikus falvak egész sora¹⁷. A vallási tolerancia azonban más földesurakra is jellemző volt. A betelepítések a XVIII. század 20-as, 30-as éveiben érték el csúcspontjukat, amelynek során több hullámban és számos német tartományból érkeztek evangélikus német telepesek a Dunántúlra.

A német területekről érkezők mellett jelentős mértékű volt még a Nyitra megyéből nagyobb számban érkező szlovák evangélikusok bevándorlása is, főleg a Bakony vidékére (Szák, Szend, Pusztavám, Bakonycsernye stb.), de pl. még a Somogy megyei Tabra is.

Az országon belüli elvándorlás is jelentős mértékű volt. Tolna megye első német anyanyelvű evangélikus telepesei (pl. Györköny, Bikács) Moson vármegyéből érkeztek¹⁸. De Győr, Sopron és Veszprém megyéből is jelentős számú magyar és német telepes vándorolt el a Dunántúl lakatlanabb területeire. Ezt az időszakot követően, a század közepére alábbhagyott a külföldről érkező bevándorlási hullám¹⁹ és tömegesebb belső elvándorlásokra csak akkor került sor, amikor az adott település más földesúr birtokába került, és megnőtt a vallási türelmetlenség, vagy ha az adott településen élő, de különböző helyről érkező evangélikusok nem fértek meg egymással²⁰.

A Dunántúlon belül másodlagos belső elvándorlásra (Tolnából Dél-Baranyába és Külső-Somogyba) az első telepesek érkezése után már csak a XIX. század elején került sor.

Jelentős változást az evangélikusok letelepedését illetően már csak a dekretális eskü²¹ eltörlése (1791. XXVI. tc.) hozott, mely, ha fokozatosan is, de megnyitotta az evangélikusok (jobbára nemesi családok fiatal tagjai) számára az utat a közhivatalok viselése felé és az eddig zárt, elsősorban városokban működő

¹⁷ Keszőhidegkút, Pálfa, Sárszentlőrinc, Kölesd, Kistormás, Varsád, Kalaznó, Felsőána, Izmény, Mucsfa, Kismányok, Bátaapáti. Részletesebben lásd: Krähling 1993.

¹⁸ A Fertő tó környékéről érkező német evangélikusokat *hapauereknek* (*Heidebauereknek*) nevezték. Ők eredetileg a Boden-i tó környékéről származtak és vallási hovatartozásuk miatt kellett elhagyniuk szülőföldjüket. Letelepedésüket Mária királyné hagyta jóvá.

¹⁹ Már a német tartományok földesurai is aggódva figyelték, és lehetőségeikhez mérten megakadályozták potenciális adófizetőik elköltözését.

²⁰ A Tolna megyei Györköny községben a magyar és a német evangélikusok konfliktusai miatt a magyarok a szomszédos, pusztán álló Sárszentlőrincre költöztek. Hidason pedig a XIX. század derekáig három, egymástól elkülönült evangélikus gyülekezet működött. Rác-Hidason hesseni és württembergi németek, Magyar-Hidason magyarok, Német-Hidason egyéb helyekről érkező német telepesek alkottak sokáig jól elkülönülő közösségeket.

²¹ A dekretális eskü szövege kötelezte a közhivatalt viselni kívánó jelöltet a katolikus hit elfogadására.

céhekbe is bekerülhettek. Így alakulhattak meg a XIX. század során a nagyobb dunántúli városokban a városi gyülekezetek (pl.: Ajka, Veszprém, Pécs, Szekszárd, Kaposvár, stb.).

A megrendelés és a megrendelők

A teológiai különbségeken kívül a legnagyobb eltérés a katolikus és a protestáns egyházak között az egyházkormányzás területén jelentkezett. A katolikus egyház hierarchikusan felépített struktúrát alakított ki, amelyben az egyházmegye élén álló püspöknek joga volt az egyházmegye területéhez tartozó templomok építésének és berendezésének meghatározása, a mestereknek és a művészeknek a kiválasztása. A protestáns egyházakban viszont a gyülekezeti önkormányzatiság elve érvényesült és érvényesül ma is. Az építkezésekben és a templombelső díszítésében az egész előjáróság²² többségi akarata valósult meg elsősorban. Ezért az evangélikus templomok belső díszítésének kialakítása híven tükrözte az adott gyülekezet etnikai és társadalmi összetételét. Önmagában az a tény, hogy településenként minden gyülekezet előjárósága saját hatáskörben határozott a berendezések és a műtárgyak beszerzéséről, nagy variációs lehetőséget jelentett és rávilágított a helyi sajátosságokra. A protestáns templomon belül nem egy egyedüli személy (püspök vagy szuperintendens) által elképzelt és megalkotott programot valósított meg a művész, hanem egy egész közösség jóváhagyásával született tervet. Az eltérés a katolikus gyakorlathoz képest talán ezen a ponton a legmarkánsabb.

A reformáció újítása a belső egyházi rend terén is jelentős volt, hiszen eltörölte az egyházi hierarchiát és a papi rend kiváltságait is megszüntette. Minden egyházi jog (az apostoli korhoz hasonlóan) a gyülekezet, az egyházközség kezébe származott vissza. A hosszabb fejlődés során kialakult rend alapjául Melanchthon Fülöp *Unterricht der Visitatoren* (1528) című munkája szolgált. Az evangélikus földesurak azonban fenntartották patrónusi jogukat, amit a gyülekezetek is elismertek, annál is inkább, mert ez nemcsak jogokkal, hanem legtöbbször kötelezettségekkel is járt.

A lelkész- és tanítóválasztásokon kívül, amelyben a földesúrnak jóváhagyási joga volt, az egyéb jogokat (erkölcsi bíraskodás, egyházi fegyelem, vagyonkezelés, építkezés stb.) az egész gyülekezet közgyűlése vagy pedig az előjárók (lelkész, tanító, gondnok, bírák és esküdt polgárok) gyakorolták. A

²² Az előjáróság nem egyházi személyekből, hanem a gyülekezet világi tagjaiból áll.

lelkész és a tanító mellett csak a gondnoknak²³ és a harangozónak volt külön egyházi hivatala és megbízatása.

Az evangélikus egyházban azonban egyháztanácsok vagy gyülekezeti presbitériumok a linzi békekötés előtt (1646) nem voltak. A református egyháztól eltérően az a gyakorlat, hogy a közgyűlés jogait kisebb képviselő testületre (*egyháztanács, consistorium, Kircheninnung, konvent, presbitérium*) átruházzák, nehezen ment az evangélikus közösségekben. Végül azonban I. Lipót ellenreformációs tevékenységének hatására alakították meg az elnyomás ellen hatékonyabban fellépni tudó, világi tekintélyek által képviselt gyülekezeti presbitériumokat (az elsőt Sopronban, 1666-67-ben).

Egyházkormányzati szempontból kivételes helyzetben voltak a városok, és ezek közül is kiemelkedtek a szabad királyi városok (a Dunántúlon Sopron), ahol nem az egyházi, hanem a „régí” világi hatóság vezette az egyház ügyeit. Sopron ezen túl még a püspök vagy szuperintendens által vezetett egyházkerületen²⁴ belül is nagyfokú önállóságot élvezett²⁵. A többi evangélikus városnak is (Sárvár, Csepreg, Kőszeg, Lövő, Keresztúr, Fertőszentmiklós, Óvár, Moson stb.) többségében evangélikus városi tanácsa és így nagyobb autonómiája volt, mint a falvaknak. A mezővárosok kevesebb joggal rendelkeztek, de érdekérvényesítő képességük jelentősebb volt, mint a falvaknak²⁶. Azoknak a helységeknek, amelyek végvárnak számítottak és katonai parancsnokság alatt álltak (pl.: Győr, Komárom, Nagyvázsony, Várpalota, stb.) evangélikus tábori lelkészeik voltak, akik zsoldban részesültek. A törökök kiűzésével a helyzet nagymértékben megváltozott, a szabad vallásgyakorlatot több helyen ekkor tiltották be²⁷.

A Dunántúl szempontjából érdemes vizsgálni az evangélikus gyülekezetek etnikai összetételét is, mert ez meghatározó szerepet játszott a díszítések és a berendezések kialakításában²⁸. A Dunántúlon nagyszámú német, magyar, szlovák valamint kevés vend és horvát eredetű evangélikus élt. A helyzet vizsgálatát

²³ A gondnok a gyülekezet anyagi ügyeit vezette, több elnevezése is volt: egyházfi, céhmester, templomatya, aedituus.

²⁴ Az evangélikus terminológiában a katolikus egyházmegye megfelelője a püspök által vezetett egyházkerület. Az evangélikus egyházmegyét esperes vezeti, és több egyházmegye alkot egy egyházkerületet.

²⁵ Sokáig még a püspöki visitációkat sem engedélyezte területén.

²⁶ A Bocskai-felkelést lezáró 1606-os bécsi béke és az ezt követő 1608-as törvények, a katolikus vallás sérelme nélkül, megadták a névlegesen szabad vallásgyakorlás jogát a mezővárosoknak és a falvaknak is.

²⁷ Pl.: Győr megszűnt végvárnak lenni, így ott a protestáns vallásgyakorlatot megtiltották, az egyházi ingatlanokat elkobozták, a lelkészeket elűldözték.

bonyolítja, hogy az etnikai sokszínűsége túl igen nagy különbségek mutatkoztak egy-egy népcsoporton belül is. Például a német nyelvet beszélő evangélikusok egymástól igen eltérő eredetűek voltak. Különböző időben és különböző helyekről érkeztek. A már régen itt élő németekhez (főleg a városi polgárság) csatlakoztak a Bodeni-tó környékéről vallási okokból elűzött ún. „Heidebauerek”, akik kezdetben, Mária királyné jóvoltából Moson vármegyében és környékén telepedtek le, de akik közül sokan tovább vándoroltak később Tolnába. A betelepítések során nagyszámban érkeztek Hessen tartományból (főleg Tolnába), a Rajna mellékéről, Würtembergből, de még Elzász-Lotharingiából is evangélikusok. Nehezen keveredtek egymással és identitásukat, sőt több esetben külön templomaikat és szokásaikat is sokáig megtartották (ld.: Hidas, Adattár 61. o.), még egy adott településen belül is. A szlovákok nagy része Nyitra megyéből illetve Pozsony környékéről és Közép-Szlovákiából érkezett, Dunántúlon a Bakony környékére, illetve Komárom és Fejér megyébe, de néhányan Somogyba is (ld. Adattár). A Dráva mentén a mai Somogy, Zala és Vas megyékben pedig az otthonról elűzött vend (szlovén) evangélikusok találtak menedékre a németek és a magyarok mellett. A XVIII. század végi – XIX. század eleji állapotok, főleg a művészetek területén, nehezen rekonstruálhatók. A Dunántúlon ma fellelhető kevés emlék nem feltétlenül tükrözi a korabeli arányokat. Ugyancsak nehéz meghatározni a nemzetiségi szempontból vegyes gyülekezetek esetében (pl.: Pusztavám, Adattár 158. o.), hogy melyik népcsoport milyen arányban volt befolyással a műtárgyak megszületésére.

Végül pedig érdemes megvizsgálni a gyülekezetek társadalmi összetételét, amely egymástól igen eltérő lehetett, és nagyban befolyásolta a helyi közösségek anyagi helyzetét és a művészetekhez való viszonyát. A XVIII. század második felében, a városokban nemesek és polgárok együtt alkották a döntéshozó presbitériumokat. Ott, ahol a gyülekezetek vegyes²⁹ összetételűek voltak, az irányító testület a XIX. század közepéig, a jobbágyfelszabadításig kizárólag nemesekből állhatott, de sok helyen még ezután is. Voltak azonban tisztán paraszti gyülekezetek is, akik földesuruktól szabad vallásgyakorlatot nyertek

²⁸ Vizsgálatunkhoz a XVIII. század második felét és a XIX. század elejét vesszük figyelembe, mert ebben az időszakban született a dolgozat tárgyát képező műtárgyak többsége.

²⁹ Nemesek és parasztok egyaránt.

(leginkább a bevándorolt telepések között). A megfelelő anyagi háttér hiánya sokszor meghatározó volt a templombelső díszítésében.

Egyes gyülekezetekben, egy-egy jelentősebb és tehetősebb patrónus adományain vagy felajánlásain keresztül nagyobb befolyást tudott szerezni a templombelső kialakításában. Így kerülhetett sor például Sárszentlőrincen a templom megépítésére még a Türelmi Rendelet előtt (Adattár 164. o.). A falu hét tehetős evangélikus középbirtokosának fizetett bécsi „ágensek” révén sikerült engedélyt kieszközölniük Mária Teréziától a templomuk felépítésére. Ugyancsak e birtokosok igényelték, hogy a belső díszítés elkészítésében a bécsi királyi ház aranyozó mesterei működjenek közre.

A megrendelők (adományozók) között kiemelt figyelmet érdemelnek azok az evangélikus kis- és középnemesek, akik egy-egy főnemes szolgálatában álltak, mint uradalmi intézők (inspektorok, prefektusok, provisorok, tisztartók, stb.). A nagyméretű főúri uradalmak irányítását ellátó, elsősorban gazdasági szakemberek igen jól tájékozottak voltak építészeti és művészeti kérdésekben is. Ismerték a divatos irányzatokat és uraik művészeti igényeit. Mivel az építkezéseket és a mesterekkel, illetve a művészekkel való részletes tárgyalásokat is többnyire ők bonyolították, jóformán az egész kortárs építészetet ismerhették és sok művésszel is volt alkalmuk találkozni. Földesuruk nevében kérték fel a szobrászokat, festőket még az igényesebb feladatok elvégzésére is, illetve ők javasoltak és ajánlottak művészeket és szakembereket a gyakran a helyszíneken nem is igen tartózkodó főúrnak³⁰. A kutatás jelenlegi állása szerint, egyelőre egyetlen ilyen, levéltári adatokkal is bizonyított evangélikus személy neve ismert a Dunántúlon: Kozma János, aki a Zichyek uradalmi inspektora volt³¹. Talán nem véletlen, hogy az általa a várpalotai evangélikus templomba adományozott/készített szószékoltár és az azt díszítő oltárkép a legkvalitásosabbak közé tartozik.

A levéltári források csak elvétve és szűkszavúan emlékeznek meg a megrendelés vagy vásárlás körülményeiről és folyamatáról, valamint a döntéshozatali mechanizmusról, ezért is igen fontos és egyedülálló az a

³⁰ A témában bővebben: Cs. Dobrovits Dorottya: *Építkezés a 18. századi Magyarországon (Az uradalmak építészete)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

³¹ Személye és tevékenysége, valamint az általa Várpalotának adományozott szószékoltár készítőinek meghatározása még kutatás alatt áll.

fennmaradt gyülekezeti jegyzőkönyv, amely kutatásaink során került elő Nagygeresden³². Mint az aláírások is tanúsítják, a gyülekezet vezetésében tekintélyes értelmiségiek voltak jelen: Berekallyai Horváth József, a soproni ítélőtábla ülnöke, Alsókáldi Káldy József, a soproni vármegye szolgabírája, Ajkay János, Ciráky László gróf uradalmi fiskális ügyvédje és a soproni ítélőtábla ülnöke, akik az általuk ismert és elérhető legjobb szakemberekhez fordultak a tervekért és a kivitelezésért. Az elkészült szószékoltárról pedig nem pénzhány miatt maradtak le a szobordíszek, hanem mert a presbitérium tagjainak ízlése úgy diktálta. Más gyülekezetekben meg éppen fordítva döntött az előjáróság. A szószékoltár kifestésénél azonban a nagygeresdiek, mint azt a jegyzőkönyv is tanúsítja, az olcsóbb márványutánzatú „flóderozás” helyett inkább a jóval drágább fehér alabástrom színt választották. Noha ez a jegyzőkönyv a kutatás jelenlegi állása szerint egyedülálló az általunk vizsgált terület anyagában, mégis a benne leírt folyamat feltehetően jellemzőnek mondható a hasonló nagyságú és összetételű gyülekezetekre vonatkozóan.

A berendezés megrendelésének első és legfontosabb eleme a protestáns egyházak gyakorlatában a pénzgyűjtés volt. Kevés lévén a gazdag mecénás és a főrangú patrónus, akik saját költségből egy egész templomot felépíthettek és berendezhettek volna, a protestáns egyházakban minden nagyobb beruházás előtt az előjárók adakozásra szólították fel a gyülekezet tagjait (magukat is beleértve). A gyülekezet tagjai tehetségükhöz képest pénzbeli felajánlással vagy közmunkával (pl. fuvarozás, segédmunka stb.) járultak hozzá az adott terv megvalósításához, amelyet csak sikeres gyűjtés esetén indítottak el³³.

A megrendelés jelentős és tipikusnak mondható mozzanata a gyűjtést követően a kivitelező(k) kiválasztása volt. A személyes vagy a közvetett ismertség igen nagy szerepet játszott a legtöbb esetben. Ez pedig legtöbbször a kis- és középnemesség, illetve az értelmiség körét jelentette az adott gyülekezetben belül. A „többek által mások előtt dicsértetett” kifejezés arra utal, hogy milyen nagy jelentőséggel bírt egy-egy mester ismertsége és híre az adott régióban. Általánosságban elmondható, hogy Bécs és az onnan érkező művészek száma a

³² Adattár: 135-137. o.

³³ Később szintén elterjedt a gyülekezetek közötti kölcsönös segélynyújtás is, amely során egy-egy nagyobb beruházásnál, vagy katasztrófa után (pl.: templom leégése) regionális vagy országos gyűjtést rendeztek. A külföldi segítségkérés sem volt ritka, mely során főleg német területről érkezett anyagi vagy természetbeni segítség.

választásban annál jelentősebb szerepet játszott, minél közelebb volt az adott gyülekezet a nyugati határszélhez (pl. Meszlen, ahol csak a bécsi festőkre való utalás maradt fenn). Az elkészült terv(ek)et (rajz, esetenként makett) a presbitérium újból megvizsgálta, jóváhagyta, vagy legtöbbször változtatásokkal engedélyezte. Sajnos csak elvétve és igen hiányosan maradtak fenn e tervek közül ahhoz, hogy alaposabban tanulmányozni lehessen őket. Mindenesetre a kivitelezést, ami legtöbbször elsősorban az asztalosmester által megépített szószékoltárat jelentette, követte a díszítés, festés, aranyozás, az oltárkép és néhány esetben a karzatképek megrendelése, elkészítése.

A Dunántúlon azonban nem minden gyülekezet engedhette meg magának azt a luxust, hogy új berendezéssel, szószékoltárral lássa el templomát. A Türelmi rendelet után több közösség minden anyagi erejét felemésztette az új templom felépítésére, s ez nemegyszer még komoly adósságokba is hajszolta őket. Ezért sok helyen örömmel vásárolták meg a II. József által felosztatott szerzetesrendektől az olcsón megszerezhető berendezéseket (oltárok, szószékek, padok stb.), melyeket, kevés munkával egybeépíthettek, átalakíthattak. Több szószékoltárnak és berendezési tárgynak van kalandos története (pl. Kerta, Adattár 81. o.), amit eddig a kutatásnak csak részben sikerült részletekbe menően tisztáznia. A források néha szűkszavúan megemlítik ugyan a beszerzés helyét (pl.: Gérce, Lébény, Oroszlány, Sopron esetében), de csak ritkán írják le pontosan az előző tulajdonos vagy a származási hely nevét, ahonnan megvásárolták azokat. A további kutatás számára érdekes adalékul szolgálhat, hogy a vásárlások jelentős része még a felosztatott szerzetesrendek anyagának kincstári leltárba vétele előtt történt. Ismerünk ezzel kapcsolatos fennmaradt forrást, amely megemlíti, hogy közvetlenül a rendfőnöktől vásárolták meg a berendezési tárgyakat a gyülekezetek képviselői (lásd: Kerta), még a tényleges felosztatás előtt.

Az elemzést nehezíti, hogy sok gyülekezet kapott ajándékba műtárgyat vagy berendezést külföldről (pl.: Nemeskér szószéket, Bonyhád oltárképet). A sokszor igen élénk családi³⁴ és kereskedelmi kapcsolatok eredményeként is számolni lehet jelentősebb külföldi hatással, esetleg még idelátogató művésszel is, noha ennek írásos bizonyítéka eddig nem került elő.

³⁴ A korszakban szinte minden lelkész tanult rövidebb-hosszabb ideig valamelyik külföldi (leginkább német) egyetemen. A bevándorolt családok is élénk gazdasági és kulturális kapcsolatokat tartottak fent az otthonmaradottakkal.

Az ajándékozás másik módja a nagyobb evangélikus közösségek által beszerzett berendezés vagy berendezések³⁵ továbbadása a XIX. század második felében, amikor a stílusváltás következtében néhány nagyobb evangélikus templomot átalakítottak (legtöbbször gotizáló stílusban), és ahol így a későbarokk berendezés feleslegessé vált. Így került például az oltár vagy az oltárkép Nemesdömölkéről (Celldömölk) Alsóságra, Páparól Kertára, Bükről Lócsra stb.

Annak ellenére, hogy a megrendelők társadalmi rangja, etnikai hovatartozása és anyagi háttere a Dunántúlon szinte minden evangélikus gyülekezetben más és más volt, azért a megrendelt, elkészült és máig fennmaradt műtárgyak között több összefüggés is megfigyelhető. Párhuzamok, tendenciák és regionális sajátosságok megállapítására is lehetőség adódik, melyeket a következő fejezetekben próbálunk meg felvázolni.

³⁵ A Győrben fennmaradt feljegyzések szerint egyszerre három szószékoltárt is rendelt vagy vásárolt a gyülekezet, illetve annak egymással rivalizáló csoportjai. Végül csak az egyik budai került beépítésre a bécsi származású oltár festményének felhasználásával (ma ismeretlen helyen). A feleslegessé váló oltárok sorsáról nincs pontos levéltári feljegyzés, de valószínűsíthető, hogy evangélikus templomokba kerültek.

Evangelikus templombelsők

Térelrendezés

A protestáns templomépítészet megjelenésétől fogva elsősorban a belső tér kialakításában, átszervezésében alkotott újat és alapvetően eltérőt az addig szokásos gyakorlattól. Az evangélikus istentiszteletről és templomépítészetről szóló felfogás alapját a lutheri hitvallási iratok, különösen az Ágostai Hitvallás (Confessio Augustana 1530) alapozták meg. Az újrafelfedezett evangéliumnak az igében és a szentségekben megnyilvánuló, bűnt eltörlő kegyelmi eszköz volta alkotja a teológiai gondolkodás középpontját. Mivel az ige és a szentségek Jézus Krisztus által meghatározott formái az egy evangéliumnak, ezért a kettő között lévő szoros kapcsolat dogmatikailag is meghatározható. Mivel az üdvösség szempontjából elengedhetetlen, az ige és a szentségek összetartozása nagy hangsúlyt kap az evangélikus istentiszteletben. Minden más liturgikus forma másodlagos, ezért alkalmazásuk szabad elhatározáshoz tartozik (adiaforon). Az Ágostai Hitvallás ezzel tulajdonképpen kimondta az istentiszteleti liturgia szabadságát. Ennek hatására a német tartományokban már elég korán eltérések alakultak ki az evangélikus egyházon belül az istentiszteleti formák között, ami a berendezések sokszínűségében is nyomon követhető.

Mintaként az áldozati jellegtől megfosztott misére 1526-ban Luther egy hatékony példát mutatott be: a Német misében (Deutsche Messe) az igehirdetés és a szentségek kiszolgálása lett az istentisztelet két csúcspontja. Ez a kétpólusú istentisztelet vált később meghatározóvá és lett alapkövetelménnyé a templombelsőkkel kapcsolatban.

Mivel a templomépítés és a belső berendezése a hit szempontjából a közömbös vagy a másodlagos kérdések közé tartozott, így tulajdonképpen az előzőknél nagyobb szabadságot kaptak az építészek és a művészek. Luther maga tartózkodott ugyan a konkrét véleménynyilvánítástól, de szembehelyezkedett a szélsőséges nézetekkel, mert bennük a szabadság veszélyeztetését látta. Mivel ő maga nem nyilatkozott egyértelműen a megreformált templombelső kialakításával

kapcsolatban, az utókorra maradt ennek meghatározása. Kevés kivételtől eltekintve a XVII. században a lutheri ortodoxia tartotta magát a templomok hagyományos formájához (előtér, hajó, szentély). A berendezési tárgyak közül sem hiányozhatott a szószék, oltár, keresztelőkút, gyóntatószék és az orgona.

A XVI. században két megvalósult épület volt nagy hatással a további fejlődésre: a torgauai várkápolna (1544) és a schmalkaldeni kápolna (1590). Noha a torgauai kápolnát maga Luther szentelte fel, mégsem lehet az evangélikus templomépítészet prototípusának tekinteni, mert várépületen belül, szűkös helyen épült, és a tartományi urak reprezentációs igényeinek is meg kellett felelnie, akik a többiektől jól elkülönülő páholyukból vettek részt a szertartáson. Mégis ez a kápolna volt az első olyan szakrális épület, amely semmiféle vonatkozásban nem utalt a megszokott katolikus templomépítészetre. Noha még két középpontja volt (külön az oltár és külön a szószék), de már érvényesült benne az egységes térkiképzés elve. Később Schmalkaldenben, a hesseni örgróf nyári rezidenciáján sikerült először a térben is megvalósítani az ideális egység gondolatát. Feltűnő, központi helyre került a szószék, a hosszanti irányú terem egyik végébe, a főúri páhollyal szemben, az oltár fölé. E felett emelkedett az énekesek kórusa az orgonával. Ettől fogva a téregység és a kultuszcentrum elve az evangélikus templomépítészet ideális kialakításának alapkövetelménye lett. Az egységes térben a gyülekezet és az igehirdető lelkész egyetlen közösséget formált (egyetemes papság). Mivel az evangélikus felfogás szerint a gyülekezet a szentséget nem imádja, hanem üdvösségére használja, ezért annak terét nem kell különválasztani a közösség terétől. Ezért fölöslegessé válik az elkülönülő apszis és a diadalív.

Noha az alapelvek hamar kialakultak, a konkrét építészeti megfogalmazás a harmincéves háború (1618-1648) utánra maradt. Az első, jelentős hatást elérő teoretikusok id. és ifj. Joseph Furttentbach³⁶ voltak Ulmból, akik javaslatokat tettek

³⁶ Josef Furttentbach: Kirchengebäw. Der Erste Theil. In was Form und gestalt nach gerecht: erforderender Mensur, der Länge, Braitte und Höhe ein Mittel grosses wolgeproportionirtes und beständiges Kiechengebäwlin Beneben seinen sonderbaren Hochnutzlichen Commoditeten: Item wo und an welchen Orthen der Tauffstein und Altar Sowohlen die Capellen, Sacristia, Cantzel, Bibliotheca, Orgel und Gloggen-thurm neben dem bequemen Gestüel u. Ihren gebührenden Stand haben sollen. Gleichfalls wie dieselbige Kirchen Ornament, mit geringen Unkosten aufzubawen dass hernach grosse Nutzbarkeiten hiervon zugewarten wären... Durch Joseph Furttentbach den Jüngern. Augspurg, 1649.

a templombelső kialakítására és berendezésére vonatkozóan. „*A hallgatóknak hallaniuk kell a prédikátort, de látniuk is kell őt. A legfontosabb lényegi tárgynak a látásra és a hallásra kell épülnie azért, hogy a lekipásztor a szentségeket kényelmesen kiszolgáltathassa. Az oltár kelet felé irányuljon. Felette találja meg a helyét a szószék vagy prédikáló szék. Mögötte van a könyvtárpole (Bibliothek). Felette az orgona, ahol Istent dicsérik. A szószékre egy láthatatlan feljárat vezet a sekrestyéből*”.³⁷ Furttenbach terve a legrégebb grafikus ábrázolás a szószékoltárról, mely nagyban hozzájárult a típus protestáns területeken való elterjedéséhez.

A harmincéves háború befejeződésével, a XVII. század második felében megindult a szószékoltárok fejlődése. A kezdeti időszakban egymástól merőben eltérő próbálkozások kaptak hangot. Merseburg környékén például, még egyszer felvirágozott a szárnyasoltár gondolata, mely egy rövid időre visszahozta a késő gótikát az evangélikus templombelsőbe. Egy-két esetben még a baldachinos oltár is újra megjelent, azonban jelenléte elszigetelt maradt, és csak néhány emlékre korlátozódott. A barokk művészet dinamikája hatásosan járult hozzá az egységesebb forma kialakításához. Apránként az oltárfelépítmény (*Altaraufsatz*) átalakult és mind inkább oltárhátfallá (*Altarrückwand*) fejlődött. Kezdetben a szószék és az oltár felépítményének összekapcsolására is többféle megoldást használtak. Vagy a szószék kapott alsó támaszt, vagy az oltárfalat erősítették meg hátulról, és így támasztották alá a szószéket. Lassacskán kialakultak a legideálisabb formák és típusok, melyeket a művészet eszközeivel szerves egészzé alakíthattak. Ezt követően, egészen a XIX. századig számtalan szószékoltár épült fel Európa szerte.

A XVIII. század elejének kiemelkedő teoretikusa Leonhard Christoph Sturm volt. 1711-ben, egy félbemaradt templomépítés³⁸ kapcsán adott szakvéleményében saját megoldásán kívül még hét elvi javaslatot közöl, amelyek figyelmen kívül hagyják a megkezdett épület alapfalait. Háromszög-, négyszög-, és kör alaprajzú terveinek összehasonlításakor megfogalmazza az evangélikus templombelső kialakításának legfontosabb kritériumát, a szószék központi

³⁷ Idézi Michael Neumann in: *Gemeinsame Wege – gemeinsame Räume, Architektonische Verpflichtung im protestantischen Kirchenbau nach Schmalkalden und nach Eisenach (Gekürzte Fassung des Vortrags von der Hessisch-Thüringischen Denkmalpflege in Gelnhausen 1996).*

³⁸ A schwerini Szt. Miklós templom.

elhelyezését. Sturm legnagyobb hatású műve azonban Nicolaus Goldmann „Zivil-Baukunst”- című művének átdolgozása, amely 23 kötetben jelent meg. Ennek nyolcadik kötete szól a templomépítészetéről³⁹. Itt történik meg először a katolikus és a protestáns (evangélikus) templomépítészet összevetése is. Munkájában Sturm megpróbált olyan tervajánlatokat kidolgozni, melyek optimális körülményeket biztosítottak az akusztikai és a vizuális követelményeknek, valamint a hercegi páholy, a gyülekezet és a szószékoltár szimmetrikus kapcsolatának. Munkássága nyomán viszonylagos rend alakult ki a reformáció utáni templomépítészetben, amely egészen a XIX. század elejéig nem kérdőjeleződött meg. Hatása nagy volt belföldön és külföldön egyaránt, a XIX. században német területen lassan kibontakozó teoretizáló protestáns szakirodalom állandó hivatkozási pontja lett.⁴⁰ Így tehát elmondható hogy, kevés kivételtől eltekintve a XVII-XVIII. században Európa-szerte meghatározóvá vált a templombelső Furttenbach és Sturm által javasolt kialakítása és a szószékoltárok alkalmazása.

A XIX. században azonban változást hozott az ekkor jelentkező romantika, melynek szellemisége a kultúra minden területére kihatott, így az építészetre és a teológiára is. Goethe „Von deutschen Baukunst” (1772) című tanulmánya nagy lelkesedést váltott ki azokban az építészekben, akik a gótikában a német identitásnak megfelelő művészeti stílust vélték felismerni. Ez a tendencia erős lökést kapott a tudós, teológus porosz államférfi, Carl Josias von Bunsen 1842-ben megjelent *Die Basilika des christlichen Rom* című könyvétől. Ez a mű is jelentősen befolyásolta azt az állásfoglalást, amely az evangélikus egyháztörténetbe az Eisenachi Regulativ (1861) néven vonult be. Az építészek és teológusok által megfogalmazott állásfoglalás⁴¹ elhatárolódást jelentett a lutheri ortodoxiától és a racionalizmustól egyaránt, hogy utat nyisson a romantika érzésének. A középkori dómok újrafelfedezésével szemben a protestáns „ige-templom” (*Predigerkirche*) egyszerű gyülekező helye semmilyen új érvet nem tudott szembeállítani. Bunsen erősen kritizálta a célszerűségi szempontot és a szószékoltárákat. Elképzelése szerint a szószéknek és az oltárnak külön kell állnia.

³⁹ „Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben”, Auspurg, 1718.

⁴⁰ Magyarországon Pecz Samu és Szeghalmy Bálint munkáin érezhető a hatása a leginkább.

⁴¹ A „Regulativok” vagy állásfoglalások elvi jelleggel bírtak és nem voltak kötelezőek az új templomot építők számára, de jelentősen befolyásolták a helyi közösségeket. Később, a XX. században bizonyos rendszerességgel tartottak és tartanak ma is Németországban az evangélikusok építészetrel és egyházművészettel foglalkozó konferenciákat.

A szószék legmegfelelőbb helye, véleménye szerint az oltártér mellett, a karzat indításánál a falon van. A stílus tekintetében a „germán boltívet” propagálta, mely szerinte az „evangélikus bazilika” egyedül helyes építészeti formája. Az „Eisenachi program” hatása jelentős volt és egészen 1914-ig, az első világháborúig nyomon követhető. Ugyanakkor a program hiányosságai, ellentmondásai reakcióra készítették az ellenzőket, aminek egy ellenirat, az 1894-ben megfogalmazott ún. „Wiesbadeni program” lett a következménye. Ez az ellenirat ott folytatta érvelését, ahol Leonhard Christoph Sturm a XVIII. században azt abbahagyta.

Ugyanakkor fontos leszögeznünk, hogy annak ellenére, hogy a programok hatása jelentős volt és egész Európában (így Magyarországon is) éreztették hatásukat, azonban egyikük sem lett Németország szerte (de Európában máshol sem) mértékadó, sem pedig regionálisan tipikus.

A magyarországi evangélikus templomok belső térkialakítása, a tagadhatatlan hatás ellenére több ponton is eltér a német példától, és más forrásokból is táplálkozik. Ennek vizsgálatához azonban meg kell határoznunk a tárgyalt időszakban készült vagy ekkor átalakított, evangélikus használatban lévő templomok és oratóriumok fajtáit és típusait.

Luther Márton tanainak magyarországi elterjedésétől a Türelmi rendelet megszületéséig tartó időszak evangélikus építészetének tárgyalása több okból is nehézségekbe ütközik. Egyrészt a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok szűkössége, másrészt a kutatás tárgyát képező, napjainkra is fennmaradt emlékek csekély száma kétséssé tesznek bármiféle részletes elemzést és tanulmányt. Mai ismereteink szerint csupán arra nyílik mód, hogy nagy körvonalakban felvázoljuk a korszak evangélikus építészetének legfontosabb jellegzetességeit, hogy rávilágítsunk a protestáns liturgia kialakulásával párhuzamosan jelentkező építészeti igényekre, amelyek az evangélikus (és protestáns) templomok sajátos belső térkialakításához vezetnek a Dunántúlon és kevés eltéréssel a Kárpát-medencében mindenütt.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján a kezdeti korszakra⁴² jellemző evangélikus templomok között négy nagyobb csoportot különíthetünk el: **1.** a legtöbbször középkori eredetű, az evangélikus liturgia szerint átalakított belső terű, készen átvett templomok, **2.** az ideiglenes anyagokból felépített oratóriumok és istentiszteleti helyek, **3.** a csekély számú, jelentős korlátozásokkal engedélyezett, majd később elvett, de hatásában messze mutató újonnan felépült templomok, **4.** az ún. artikuláris időszak templomai.

Az első csoportot a megreformált liturgia szerint átalakított, középkori eredetű templomok jelentik. Közülük kevés maradt fenn máig változatlan formában az evangélikusok tulajdonában a Dunántúlon. Sokat jelentős mértékben átépítettek az elmúlt évszázadok során, mielőtt szakszerű dokumentálásukra sor kerülhetett volna. A középkori eredetű evangélikus templomok zöme kívül esik az általunk tárgyalt terület, de még a mai Magyarország határain⁴³ is. A Dunántúlon található, ma is evangélikusként használatos, kisebb-nagyobb részben átalakított templomok: Bakonyszentlászló, Bakonytamási, Dabrony, Kővágóörs és Lovászpata.

Az átvett illetve továbbhasznált templomok esetében nehéz meghatározni, hogy a megreformált gyülekezetek mikortól és milyen ütemben vittek végre változtatásokat a templomok belső berendezésében⁴⁴. Az evangélikus liturgia és az istentisztelet kialakulása és megszilárdulása előtt mindenképpen ingadozás, átmenetiség volt jellemző a XVI. századra. A felesleges felszereléseket és díszítményeket valószínűleg csak fokozatosan távolították el a templomokból⁴⁵. Több helyen a főoltár változatlan formában fennmaradt, melyet később az ellenreformáció „templomtisztításai” a visszafoglalás után pusztítottak el. Az eredeti berendezés (pl. főoltár) leginkább a Bécstől távol eső, lutheránusok által

⁴² A reformáció térnyerésétől a Türelmi rendelet kihirdetéséig terjedő időszak.

⁴³ A legtöbb középkori eredetű evangélikus templom a mai Szlovákia területén, illetve az erdélyi szászok által lakott területeken található. Az evangélikus liturgia igényei szerinti átalakításuk összehasonlításával még adós a szakirodalom.

⁴⁴ Több olyan adat is rendelkezésünkre áll, amely szerint a reformáció térnyerése után voltak olyan templomok (pl.: Tolna város temploma; Sopron, Szent Mihály templom), amelyeket kezdetben egyszerre használtak a katolikusok és az evangélikusok. Amint az egyik közösség megerősödött, úgy szorította ki a másikat egy oldalkápolnába vagy a templomon kívülre. Bővebben ld.: Krähling 1993, 18-22.; Payr 1924, 598.

⁴⁵ A soproni Szt. Mihály templomot 1606-ban vették át az evangélikusok, de a mellékoltárokat csak 1651-ben távolították el. 1674-ben, amikor a katolikusok visszakapták az épületet, azt változatlan formában használták tovább.

sűrűn lakott helyeken maradt fenn máig változatlan formában (pl. a mai Szlovákia keleti részén vagy Erdély egyes részein) az evangélikus templomokban.

A második csoportot az ideiglenes anyagokból készült oratóriumok jelentik. Mulandó voltuknál fogva nem maradt fenn belőlük egy sem az általunk vizsgált területen, ám a gyülekezetek *Historia domusai* és a Canonica Visitatiók többször utalnak rájuk. A fellelhető szűkszavú levéltári források nagy része említést tesz arról, hogy a mai vagy az első szilárd anyagból épült templom előtt létezett egy vagy akár több ideiglenes anyagokból épült oratórium is. A paticsból, nádból, vályogból vagy később fából épült oratóriumokat legtöbbször a szükség szülte. Vagy azért készültek, mert a gyülekezetek „eredeti” templomát elvették, vagy azért, mert nem engedték nekik, hogy új templomot építsenek és/vagy, mert nem volt megfelelő anyagi erejük egy új, maradandó anyagból készülő épület emelésére⁴⁶. Mindenesetre a forrásokban igen gyakran találkozunk velük, főleg a tűzvészekkel kapcsolatban, melyeknek legtöbbször áldozatul estek ezek az építmények⁴⁷.

A harmadik csoportot az igen kevés számú, de hatásában messze mutató új építésű templomok alkotják. Legfontosabb és legkorábbi példaként az 1638-ban felépült, majd 1672-ben elvett és a jezsuitáknak átadott pozsonyi evangélikus templom említhető. A torony, félköríves szentély és íves ablak nélkül engedélyezett templom belső tere az európai protestáns templomépítészet, azon belül is a hugenotta imaházak térszervezésének ismeretére utal⁴⁸. A hosszénégyszög alaprajzú, körbefutó karzattal épült, saroklépcsőházas csarnoktér, hosszanti tengelyében a szószékoltárral példát jelentett később, főleg a dunántúli evangélikus templomok számára a Türelmi rendelet után. Az igényes kialakítású, reprezentatív célból épült templombelső a pozsonyi evangélikus polgárság igényeit próbálta meg kielégíteni⁴⁹. A függőkupolasorral fedett, kettős karzatrendszerrel kialakított, kvázi háromhajós templom alaprajzi rendszere

⁴⁶ Az általunk vizsgált területen a témában megjelent legfontosabb tanulmány Körmendy Józsefnek a veszprémi katolikus egyházmegyét feldolgozó munkája 1971-ből (ld. Bibliográfia).

⁴⁷ Az ideiglenes épületek közé sorolhatjuk azokat a magánházak udvarán emelt „templomokat” is, melyeket a kényszer szült. A templom elvétele után pl. Sopronban először Lackner Kristóf, majd Eggenberg hercegnő házának udvarán épült ideiglenes tető alatt istentiszteleti hely.

⁴⁸ A témáról ld. bővebben: Krähling János: *Evangélikus Templomok a mai Magyarországon* 2004, 15. o. Nemzeti Tankönyvkiadó és Friedrich Loránd: *A magyar evangélikus templomok fejlődése az Újkorban* in *Evangélikus Templomok*, 1944, szerk. Kemény Lajos és Dr. Gyimesy Károly, 169-192. o.

⁴⁹ A külső kialakításának egyszerűségére maga Pázmány Péter bíboros és Pálffy Pál kamaraelnök személyesen ügyeltek.

mintául szolgált, nemcsak a későbbi nagytemplomok számára (pl. Sopron, Győr, Orosháza stb.), hanem a kisebb, fafödémes kialakítású vidéki templomok (pl. Nagygeresd, Nagysimonyi, Szilsárkány stb.) számára is. A típuson belül több variáció és kialakítási mód alakult ki Nyugat-Magyarországon, melyeket a karzatokról szóló fejezetben tárgyalunk majd részletesebben.

Az „artikuláris időszak” templomai az 1681-től 1781-ig terjedő időszak tipikus épületei voltak. Az 1681-es soproni országgyűlés protestáns vallásgyakorlatot szabályozó törvénycikke után elnevezett időszakban⁵⁰ az ország 11 nyugati vármegyéjének mindegyikében szabad vallásgyakorlásra kijelölt két helyet úgy választották ki, hogy azok kis helységeken legyenek, és lehetőleg a legtávolabb essenek az evangélikus többségű falvaktól. A tartós falazóanyagok használatát (tégla, kő) tiltó rendelkezések miatt egyszerűen fa vagy csak favázás épületek épülhettek⁵¹. A tetőszerkezetekre vonatkozó szigorú rendelkezések miatt⁵² nehéz volt a templom belső kialakítása. A befogadókészség növelésére (nem volt ritka, hogy akár harminc falu evangélikussága is tartozott egy-egy templomhoz) többszintes karzatokkal vették körbe a hosszénegyszög vagy ritkábban görögkereszt alaprajzú, sokszor nyitott fedélszékkal épült templomteret. A tengelybe állított szószékoltárral és az azt legtöbbször U-alakban körülvevő karzatokkal megfelelő elrendezési forma alakult ki, mely a nagy létszámú hallgatóság megfelelő elhelyezése mellett hűen követte a megreformált liturgia által támasztott követelményeket.

A német, főleg Sturm hatására kialakult belső térkiképzés és a francia hugenotta típusú modellen kívül több szempontból is nagy hatással voltak a magyarországi evangélikus templomok kialakítására a bécsi kormányhivatal (Országos Építészeti Igazgatóság) előírásai. A török kiűzését követő időkben az elnéptelenedett vidékek újratelepítésekor az újjáépítendő települések templomai esetében meghatározó jelentőséggel bírtak a kamara által kidolgozott típustervek,

⁵⁰ Ld.: Első fejezet 4. o.

⁵¹ Dunántúlon mára csak a később részben átépített nemeskéri templom maradt fenn.

⁵² Elsődleges szempont volt a hatóságok számára, hogy az épület még csak véletlenül se emlékeztessen templomra. Az előírások szerint magtárra vagy gazdasági épületre kellett hasonlítani. Tetőszerkezetének több, a hossz tengelyre merőlegesen épült nyeregtető részből kellett legtöbbször felépülnie, ezért sokszor beázott.

illetve azok adaptálásai⁵³. A Türelmi rendeletben meghatározott, protestáns templomokra vonatkozó megkötéseket⁵⁴ aránylag hamar feloldották. A Mária Terézia által már 1771-ben elrendelt és a kamarai birtokokra illetve a kincstári költségen épült épületekre és templomokra vonatkozó központilag kidolgozott tervvázlatok nagy segítségére voltak a szakemberhiányban szenvedő vidéki közösségeknek. Az összefüggések evangélikus vonatkozásaira először Krähling János hívta fel a figyelmet dolgozatában⁵⁵. Noha ezek a típustervek a nem központi költségvetésből épülő templomokra nézve nem voltak kötelező érvényűek, és annak ellenére is, hogy a század végére már több, a helyi sajátosságokat és viszonyokat jobban figyelembe vevő terv született, főleg a dél-dunántúli evangélikus templomok külső hasonlósága szembetűnő. A jelentősebb eltérések elsősorban a templombelső kialakítására korlátozódtak.

A Türelmi rendeletet követő időszakban a Dunántúlon épült evangélikus templomok túlnyomó többsége külső kialakításában és alaprajzi elrendezésében követte a vidéki barokk katolikus templomokat. A XVIII. század végén és a XIX. század elején szinte gomba módra nőttek ki a földből Kárpát-medence szerte az evangélikus templomok⁵⁶. Belső elrendezésük régióként csekély mértékben tért el egymástól és a szinte kötelező kivételektől eltekintve sajátos kialakítást követett. A Dunántúl vonatkozásában három, egymástól különböző típusról is beszélhetünk. Nyugat-Dunántúlon a pozsonyi templom hatása, valamint az artikuláris templomok kialakításmódja dominált. A gazdagabb gyülekezetekben (Sopron, Pozsony) függőkupolasorral kialakított, kettős karzatrendszerrel épült igényes templombelső valósult meg. A kisebb gyülekezetekben a boltozatok elhagyásával, csupán fa karzatoszlopok és fa födém szerkezetek használatával olcsóbb, de változatos belső tereprendezés alakult ki. Az egyenes záródású, szentély nélküli, végfalig futó karzatokkal kialakított tér volt a legelterjedtebb.

⁵³ Ld.: Kelényi György: Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos” építészet Magyarországon a XVIII. század végén, in Művészet és Felvilágosodás, Akadémiai Kiadó, 1978, 123-159. o.

⁵⁴ A toronyépítést és haranghasználatot 1786-ban, az utcára néző bejáratot 1788-ban engedélyezték.

⁵⁵ Krähling János: Evangélikus templomépítészet a Dél-Dunántúlon – egy hagyományos templomforma kialakulása a XVIII. század végén, kandidátusi disszertáció, kézirat, 1993.

⁵⁶ Mályusz Elemér adatai szerint 1782 októberétől 1787 végéig 218 engedélyt adtak ki templomépítésre az evangélikusok számára Magyarországon. Mályusz Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest, 1936.

Dél-Dunántúlon a diadalív nélküli, poligonális vagy íves szentéllyel épült, orgona- és oldalkarzatokkal tagolt templombelső több részletében is eltér a fenti típustól. A karzatot tartó oszlopok nem nyúlnak fel a mennyezetig és a karzatok sem futnak végig az oltárig. Nagyobb hangsúlyt kap a szószékoltár. A karzatok mellvédjeit gyakran díszítik festett bibliai jelenetek és az Ó- és Újszövetségből vett idézetek.

A Dunántúl középső részén, főleg Veszprém megyében a két fenti típus keveredik. Az emlékek nagy száma miatt akár külön csoportról is beszélhetünk. A hosszanti elrendezésű és a leginkább boltozatsorral kialakított templombelsőben jobbra csak orgonakarzat, vagy legfeljebb középrészig előrenyúló karzatok épültek (kivételek ez alól pl. Kapolcs, Alsó- és Felsődörgicse).

Mint azt a fentiekben is megpróbáltuk bemutatni, a Dunántúl evangélikus templomainak belső kialakítása igencsak sokféle forrásból merített. Az egységes liturgiai követelmények régióként és népcsoportonként sokféle megoldást kínáltak és egymástól eltérő formát öltöttek. Ezek a különbségek és ezek a hasonlóságok nagyon gazdag, egymástól megoldásaiban és részleteiben igencsak eltérő művészeti alkotásokat hoztak létre aránylag rövid időn belül, a XVIII. század végén és a XIX. század elején.

Szószerkoltárok

Az evangélikus egyházi gyakorlatban a szószerkoltár a hirdetett ige és az úrvacsora ideális egységének építészeti kifejezője. A mellékterektől mentes, egységes térben kialakított kultuszcentrum⁵⁷ több évszázadon át meghatározó elemévé vált az evangélikus templombelsőeknek. Nagyvárosi templomokban és kisebb falvakban egyaránt jelen volt. Furttentbach⁵⁸ és Sturm útmutatását követve több, egymástól formájában és ikonográfiai programjában is jelentősen eltérő típus alakult ki. Koronként, régióként, és gyülekezetenként különböző változatok jelentek meg, melyek híven követték a barokk, a klasszicizmus és a gotizáló stílusokat. A szószerkek és a protestantizmus összefüggéseinek első jelentősebb vizsgálatára Peter Poscharsky vállalkozott alapvető munkájában⁵⁹. A szószerkek kialakulását nyomon követve a középkortól a barokk végéig terjedő időszakban vizsgálta a típus kialakulását, fejlődését és Nyugat-Európa protestáns templomaiban betöltött szerepét. A díszítésekre, azok ikonográfiai elemzésére is kitérő munka azonban csak röviden foglalkozott a szószerk és az oltár egybeépítésével létrejött sajátosan evangélikus típussal.

A szószerkoltárok összegzésére, tipologizálására és első feldolgozására 1969-ben került először sor, Hartmut Mai, azóta is meghatározó jelentőségű tanulmányában⁶⁰. Munkájában Mai elsősorban a német tartományokban található szószerkoltárok besorolását és elemzését végezte el kisebb kitérítéssel Európa protestáns országaira. Megállapításai és következtetései azonban csak részben alkalmazhatóak a Kárpát-medence evangélikus emlékeire. Tematikai, ikonográfiai és ikonológiai megfigyelései azonban több ponton is kapcsolódnak a hazai anyaghoz.

⁵⁷ Az oltár, a szószerk és a keresztlőkút egymáshoz közel való elhelyezése által jön létre az evangélikus kultuszcentrum.

⁵⁸ Josef Furttentbachról és Leonhard Christoph Sturmrol lásd a belső térrel foglalkozó fejezetet.

⁵⁹ *Die Kanzel, Erscheinungform im Protestantismus bis zum Ende des Barock*, Kassel, 1963.

⁶⁰ „*Der evangelische Kanzelaltar, Geschichte und Bedeutung*, Halle, 1969.

A középkor óta épültek külön szószékek és oltárok, azonban a szószék és vele együtt az igehirdető lelkész megjelenése a szószékoltáron megtörte és alapjaiban borította fel annak évszázados ikonográfiai hagyományát és felépítését. A szószékoltáron jelenlévő motívumok és szimbólumok többsége önmagában ugyan nem jelentett újat a régi gyakorlathoz képest, hanem ami újszerű volt rajtuk, az magának az igének és az oltári szentségnek az összekapcsolása. Ez pedig egy új, az eddigiektől merőben eltérő képszerkezetet követelt meg. Német területen, ahol a töretlen fejlődésre nagyobb lehetőség volt, mint Magyarországon, tematikailag több, egymástól aránylag jól elkülöníthető csoportba lehet sorolni a szószékoltárokot. Léteznek képprogrammal vagy anélkül készült építmények, de megtalálhatók hiányos programmal létrejött darabok is. Mai beosztása szerint a teljes programmal készült építmények között, elsősorban a német területekre vonatkoztatva, tematikailag meg lehet különböztetni tipológiai, üdvtörténeti, szenvedéstörténeti és dicsőítő jellegű szószékoltárokot.

A szószékoltárok képprogramjai különböző célokat szolgáltak. A szent események szemléltetésén túl azokat a Szentírás szavaival is alátámasztani igyekeztek, hogy ezzel egyrészt Isten dicsőségét szolgálják, másrészt pedig, hogy a kínálkozó üdvösséget elfogadásra érdemesnek tegyék, és megfelelő átélését biztosítsák. Így kapcsolódott össze az ige hirdetése az úrvacsora hagyományával.

Ezen kívül leginkább a német területekre volt jellemző a kegyúr, vagy a város politikai szándékainak kifejeződése az építményen, főleg a központi vagy tartományi székhelyeken található templomok esetében. A szószékoltárok, központi elhelyezésük miatt hatásos és hangsúlyos kifejezőeszköznek bizonyultak. Példa erre a waldecki herceg ún. Baldachin - oltára Helsen-Arolsenben (1680), ahol a pálma motívum⁶¹ jelenléte meghatározó (a piramis formájú szószékoltárat négy pálma formájú és fejezetű oszlop tartja). A szószék felett magasodó piramis csúcsán a kereszt, oldalán pedig a hercegi címer jól szimbolizálják a kegyúr szándékát, miszerint a kereszt jele és a hercegi címer védelme alatt hirdethetik ott az ígét.

⁶¹ Waldeck hajthatatlanságára utal. Palma sub pondere crescit- (teher alatt nő a pálma) mondása azt jelképezi, hogy a hercegség a legkeményebb időkben is ellenállt és megtartotta protestáns hitét.

Más helyeken is befolyásolhatta a kegyúr nézete az evangélikus templomok belső kialakítását. Így például a délhesseni területeken a XVII században alig találni szószékoltárt, noha földrajzilag közel esik Thüningiához, ahol azok a legkorábban elterjedtek. A magyarázat Moritz tartományi örgróf kálvinista beállítottságára vezethető vissza, aki az oltár bármilyen formáját liturgiailag elképzelhetetlennek tartotta és csak egy egyszerű asztaloltárt engedélyezett. Ezen a vidéken csak a XVIII. századtól terjednek el a szószékoltárok.

A német területen található, aránylag sértetlen állapotban fennmaradt szószékoltárok nagy száma és évszázadokon áthúzódó építési gyakorlata lehetővé tette a kutatás számára, hogy a tipológiai meghatározásokon és az ikonográfiai elemzéseken túl egyfajta fejlődési irányt is kimutasson. Hartmut Mai szerint a szószékoltárok német területen megfigyelhető fejlődése egy jól meghatározott folyamatot követett. Az ikonográfiai változások során észlelhető volt az a spiritualizáló tendencia, melyben a látható oltárkép helyét fokozatosan a képi eszközöket előszeretettel alkalmazó prédikáció váltotta fel. A szószék helye és szerepe megnőtt az oltárépítményen belül, legtöbbször az oltárkép rovására.

Szószékoltárok Magyarországon

Magyarországon a szószékoltárok formájukban és kialakításukban csak részben követték a németországi előképeket, hatásuk csak áttételesen érvényesült. Ennek okai egyrészt az eltérő anyagi és társadalmi háttérben, másrészt a nagyobb időbeni eltolódásban keresendők. A Kárpát-medencében a Türelmi rendelet előtti közel 200 évben nem igazán adódott lehetőség az evangélikusok számára, hogy templomaikat szabadon felépíthessék, és berendezésüket megfelelően kialakítsák⁶². Ugyanakkor a magyar evangélikusságnak nem voltak a szabad templomépítkezések idején (a XVIII. század vége – XIX. század eleje) jelentős

⁶² Ugyanakkor a korszakban működő lelkészek mindegyike ismerhette és ismerte is a protestáns területeken kialakult építészeti gyakorlatot, hiszen több-kevesebb időt, tanulmányi célból mindegyikük eltöltött külföldön.

politikai befolyással bíró, dúsgazdag főúri mecénásai, de még, Sopront és a felvidéki bányavárosokat leszámítva, tehetősebb szabad polgársága sem, mint német területen. A törökök kiűzését követő újratelepítések során éppen hogy csak lábra állhattak a gyülekezetek. A magyarhoni protestáns nemesség anyagi helyzete és politikai befolyása ekkor messze alulmaradt nemcsak a német tartományok főurainak vagyoni viszonyához képest, de még a reformáció hazai térnyerését követő időszak állapotához képest is.

Magyarországon a XVIII. század végétől azonban a fenti német példaktól több ponton is eltérő folyamatok zajlottak le. A patrónusok befolyása az építkezésekre és a templombelső díszítésére sokkal kevésbé volt hatással Magyarországon, mint a protestánsok által sűrűn lakott európai országokban. A „nagyobb” mecénások részvételére leginkább a templomokban elhelyezett festett vagy faragott címerek utaltak az oltárokon és/vagy a karzatokon (Nemescsó, Uraiújfalu, stb.). Ezen kívül, a többi padtól díszítésében jobban eltérő ún. kegyúri pad díszesebb kialakítása jelenthetett még eltérést, amelyek azonban sem méretükben, sem elhelyezésükben nem közelítették meg a kegyúri karzatok német területen elterjedt típusát⁶³. A társadalmi különbségek egy adott templomon belül legtöbbször az ülésrend szigorú szabályain belül alakultak ki⁶⁴. Legtöbbször a kis- és középnemesek vezetésével felálló gyülekezetek közös anyagi erőfeszítésének eredményeként épülhettek fel a templomok.

Művészettörténeti szempontból az általunk tárgyalt korszak egyik érdekessége, ami kezdetben ellentmondásosnak is tűnhet, hogy a művészeti kibontakozás lehetősége egy stílustörténeti fordulóponton következett be hazánkban, a hanyatló barokk és a születő felvilágosodás eszmei légkörében, a formai újításokat végrehajtó klasszicizmus idején. Önmagában az a tény, hogy az ekkor épült evangélikus templomok és az azokban elhelyezett berendezések túlnyomó többsége az előző korstílusnak, az ellenreformációs barokknak a jegyeit hordozta magán, messze nem azonosítható egyfajta konzervativizmus melletti kiállással. Az okok máshol keresendők. Most csak kettőt emelnénk ki közülük,

⁶³ Egyedül Rajkán észleltük, hogy az apszist a templomtérrel kivételesen diadalívvel összekötő falon a külön álló szószék inkább a kegyúri pad felé néz mintsem a gyülekezeti tér felé, de ez a példa a ritka kivételekhez tartozik.

⁶⁴ A protestáns gyakorlattal kapcsolatban lásd: Kósa László: *Egyház, társadalom, hagyomány*, Debrecen, 1993 (28-33.o; 74-77.o.).

melyek talán a legfontosabbak az evangélikus templombelső elemzésénél. Elsőként a tiltás hangsúlyos szerepét említjük, melyre Bibó István hívta fel legelőször a figyelmet⁶⁵. Eszerint a protestáns gyülekezeteknek hosszú időn keresztül annyira tiltották, hogy imaházaik (még a templom elnevezés helyett is csak az oratórium kifejezést használhatták) templomra hasonlítsanak, hogy amikor végre szabaddá vált az építkezés, olyan templomot akartak építeni maguknak, mint *a templom*, a barokk katolikus templom. Ezért sem tapasztalható Magyarországon a németországihoz hasonló kísérletező kedv, ahol több eltérő alaprajzi formával is próbálkoztak az evangélikus építészek az optimális protestáns istentiszteleti hely meghatározása, illetve kialakítása végett.

Ehhez járult hozzá a barokknak a társadalomban betöltött helye is. A barokk stílus volt ugyanis az az utolsó stílusirányzat hazánkban, amely egyetemesnek mondható abban az értelemben, hogy jelenléte és hatása a társadalom minden rétegében észlelhető és nyomon követhető volt. Az építészettől kezdve a képző- és iparművészetekig mindenütt, még a falusi közösségekben is sajátos, nagy hatású alkotásokat tudott felmutatni, amire az őt követő klasszicizmus már nem teljes mértékben volt képes. A török hazánkból való kiszorítását követő egyházi és világi újjáépítések *par excellence* stílusa mélyen behatolt a társadalom minden rétegébe. Közintézmények és hivatalok, lakóházak és típusterveket követő vidéki templomok egész sora közvetítette ezt a stílust. A folyamat hatása különösen is jól megfigyelhető és nyomon követhető a XVIII. század végén a magyarországi evangélikusság építészetében és főleg képzőművészetében, ahol jelenléte éppúgy fellelhető a színvonalas bécsi akadémikus festőket alkalmazó nagyobb és gazdagabb gyülekezeteknél, mint a népművészet és a „grand art” határán mozgó, sokszor naiv helyi festőket alkalmazó vidéki kisebb közösségeknél. Az evangélikusok számára kezdetben tehát teljesen magától értetődő volt a lehiggadóban lévő késő barokk formavilágának és motívumkincsének felhasználása, mely kevés kivételtől eltekintve egyeduralkodóvá vált a XVIII. század végén, XIX. század elején. A kutatásaink során a Dunántúlon megvizsgált több mint 240 templom közül, ha leszámítjuk az általunk tárgyalt korszak után épült épületeket, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy kevés kivétellel szinte minden ekkor keletkezett templom

⁶⁵ Bibó István: *Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése* in: *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 1967/3-4.

építések és berendezések a barokk művészet irányelvei voltak a meghatározók. Az azóta történt, amúgy sajnos elég gyakori tüzesetek, vagy későbbi átépítések, bővítések és háborús pusztítások eredményeként mára már csak az Adattárban bemutatott 66 helyen maradt fenn több-kevesebb részlete az egykori épületeknek, berendezéseknek és műtárgyaknak.

A dunántúli szószékoltárok típusai

A Magyarország területén fellelhető barokk szószékoltárok többsége a keletkezésük idejét tekintve igen közel állnak egymáshoz. Jobbára a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig terjedő időszakban készültek. Ennek ellenére mind formailag, mind ikonográfiai programjaikban jelentős különbségek figyelhetők meg nemcsak a német területeken kialakult típusokhoz képest, hanem még a hazai emlékek összehasonlító elemzése során is. A szószékoltárok kialakításában több változat és típus párhuzamos jelenléte is kimutatható, még a Dunántúl vonatkozásában is. A jelenség magyarázatára az emlékek részletes elemzése után teszünk kísérletet.

A legnagyobb és legszembetűnőbb eltérést a németországi gyakorlathoz képest az orgona elhagyása jelenti a szószékoltár felett (az egyetlen kivételt a burgenlandi Markt Allhau, magyarul Alhó evangélikus templomának szószékoltára képezi). Ennek többnyire építészeti okai voltak, hiszen a rendelkezésre álló belső terek kezdetben, de később is csak ritkán tették lehetővé a szabad felfelé való terjeszkedést. Anyagi megfontolásokból (és sokszor a törvényi megkötések miatt is) ugyanis sok templom épült síkmennyezettel, ahová néha még a szószékoltár is csak nehezen volt behelyezhető. Az orgona a magyarországi evangélikus templomokban, a kialakult gyakorlat szerint legtöbbször a főbejárat fölötti karzaton (orgonakarzat), a szószékoltárral szemben kapott helyet.

A Dunántúlon máig fennmaradó szószékoltárok tipológiai szempontból négy nagyobb és azon belül több kisebb csoportra oszthatók: **1.** a hangsúlyos retablóval épült szószékoltárokra, melyek mögött rejtve marad a szószékkosár, csupán a hangvető és/vagy a szószékre vezető ajtó emelkedik ki felettük; **2.** a

hangsúlyos retablóval épült szószékoltárokra, melyek felett ugyanilyen hangsúllyal szerepel a szószékkosár; **3.** a retablóba komponált szószékkosárral készült szószékoltárokra, ahol a szószék hangsúlyosan beleépül a retablóba; valamint **4.** az egyfajta egységes építészeti keretbe illesztett szószékoltárokra.

A szószékoltárok mint önálló építmények rendszerint a hosszanti templomtér súlypontjaként, annak méltó lezárásaként jelennek meg. Legtöbbször a bejárattal szemben⁶⁶, a karzatok végénél markánsan testesítik meg a kultuszcentrum iránt támasztott liturgiai követelményt. Az első csoportot képező, hangsúlyos retablóval épült szószékoltárok esetében mindig domináns szerepet kapott a rendszerint nagyméretű oltárkép⁶⁷. Felette a hangsúlyos főpárkányt rendszerint faragott vázákkal és/vagy szobrokkal díszítették. A szószékkosár ennél a változatnál rejtve maradt az oltárfal mögött. A legtöbbször díszes oromzatú hangvető ajtóval ellátott kerettel vagy csak stílusban hozzáillő hátfallal kapcsolódott az építményhez, de a szószékoltáron belüli aránya sosem haladta meg az építmény 1/3-át. A dolgozatban tárgyalt emlékek közül ide tartoznak: Bábonymegyer, Boba, Egyházaskozár, Farád, Győr, Györköny, Gyórszemere, Kemeneshögyész, Keszöhidegkút, Kismányok, Kőszeg, Kötcsé, Kővágóórs, Lébény, Mekényes, Nemeskolta, Szárazd, Uraiújfalu, és Várpalota. Ezek a szószékoltárok a szarkofág alakú vagy tömbszerű, fából faragott, illetve téglából falazott oltárasztalt kétoldalt előreugró, legtöbbször korinthuszi fejezetű oszlopokkal vagy oszloppárokkal keretezik, melyek hangsúlyos, gyakran golyvázódó főpárkányt tartanak. A főpárkányon rendszerint faragott szobrok és/vagy díszesen festett, aranyozott, faragott vázák álltak, melyek mérete sosem haladta meg az emberi átlagmagasság felét. A hangvető minden esetben szerves részét képezte az együttesnek, és kialakításában mindig alkalmazkodott a prédikátort is az együttesbe foglaló kompozícióhoz.

Ehhez a csoporthoz sorolhatók azok az emlékek is, ahol a szószékkosár csak részben emelkedik ki a retabló mögül, de sem díszítésében, sem pedig kompozíciójában nem képezi hangsúlyos és látványilag meghatározó részét a

⁶⁶ Református hatásra több, főleg alföldi evangélikus templomban a szószékoltár a hosszház oldalfalára került (pl.: Soltvadkert, Mezőberény szlovák templom, Tótkomlós, stb.).

⁶⁷ Az evangélikus templomokban nem lévén tabernákulum, ennek helyét is az oltárkép tölti ki, illetve, ha létezik, a predella foglalja el.

szószékoltárnak. Ajka, Ecseny, Mórchida, Varsád és Vönöck szószékoltára is ide sorolható.

A retabló felett hangsúlyosan megjelenő szószékkosár jelenti a következő típust a szószékoltárok között. Ezeken a darabokon, a változatlanul hagyott retabló felett erőteljesen, teljes nagyságában, hangsúlyosan jelenik meg a szószékkosár. Gazdag díszítése igazodik az oltáregyütteshez és kiemeli az igehirdető lelkész helyét. A szószék-hangvető együttesének a szószékoltáron belüli aránya ebben az esetben megközelíti vagy el is éri a retabló magasságát, azaz az 50%-ot. A Dunántúlon fellelhető emlékek közül ide tartozik Bátaapáti, Bonyhád, Bük, Felsőnána, Izmény, Kalaznó, Kerta, Kéty, Kistormás, Majos, Meszlen, Mucsfa, Murga, Sárszentlőrinc és Tófü.

A harmadik típust a retablóba komponált szószékek képezik, ahol az oltárkép szerepe nagyban csökken, mérete erősen redukálódik. Ezeken a szószékoltárokon az oltárfal elveszti önállóságát és monumentális jellegét, megnyílik és magába foglalja a szószékkosarat. A Dunántúlon máig fennmaradt emlékei közé tartozik Bokod, Nagysimonyi, Tés és Tét szószékoltára. A megjelenésében és arányaiban zömökebb együttesen az igehirdető helye, a szószék válik a leghangsúlyosabb elemmé, mely elfoglalja az oltárkép eredeti helyét és ezáltal központi jelentőséget nyer. Az oltárfal légiessé válik, eredeti funkcióját elvesztve (az oltárkép és felette a szószék hordozása) csupán dekoratív funkciót tölt be. Az oltárkép pedig (annak ellenére, hogy változatlanul jelen van) méretében és arányaiban erősen lecsökkenve, a szószék tömegéhez viszonyítva egyfajta predellaként jelenik meg.

A negyedik típus némileg kiválik a fent említett sorból, és azokat a szószékoltárokat foglalja magába, melyek az előbbiektől eltérően egyfajta építészeti keretbe illeszkednek. Olyan fából készült vagy téglából falazott építményekbe ágyazódnak, melyek vagy az apszist zárják le, vagy pedig ennek hiányában az egyenes záródású templom végében egy ívesen elkerített teret zárnak körül. Legtöbbször a szószékre vezető lépcsőt magába rejtő, ajtókkal ellátott, a díszes falba szervesen beépülő szószékoltárok képezik ezt a csoportot. Az így keletkező, kulisszaszerű fallal elkerített térnek sem történetileg, sem pedig tartalmilag semmi köze nincs a katolikus templomok szentélyrekesztőihez, mivel funkciójuk teljesen eltér azokétól. A tulajdonképpen sekrestyeként és raktárként

működő teret elkerítő fal diszkrétén takarja el a szószékre vezető lépcsőt, és építészetiileg is hatásosan fejezi ki az oltáron megjelenő, az igehirdető személyétől ily módon fizikailag is függetlenített, hirdetett ige és a szentségek összetartozását. A hosszház lezárásának ez a módja pedig építészetiileg is optimális módon emeli ki a kultuszcentrumot, és az egyébként kevésbé díszített térben így az elérhető legmonumentálisabb hatást kelti. Ennél a típusnál található a legtöbb és a legközvetlenebb párhuzam a német szószékoltárokkal, azok között is elsősorban a nyugat-thüringiai evangélikus emlékekkel. Thüringiában leginkább a falazott lezárásokat (pl.: Bienstädt, Haßleben, Gierstädt, stb.) alkalmazták, de akadt példa a fából készült apszislezárásra is (pl.: Ilmenau)⁶⁸.

A Dunántúlon Hidas, Kapolcs és Nagygeresd szószékoltárai szép példái a teljes egészében fából készült barokk stílusú térlezárásnak. A templomok belső tere, ahol ma ezek a szószékoltárok állnak azonban minden esetben különböző. Hidas kis templomának síkmennyezetes, hangsúlyos fa karzatokkal épült belsejének egész szélességét elfoglalja a rácsozattal és a szószék szintjén karzattal (kóruskarzat vagy presbiterek karzata) kialakított íves építmény. Kialakítása, ha kisebb méretben is, de nagyon hasonlít a thüringiai Milbitz bei Rottenbach szószékoltárának íves formájára és szerkezeti megoldásaira⁶⁹. Kapolcs boltozott, falazott karzatú belső terében a szószékoltár erőteljes vertikális hatását hatásosan enyhíti a szervesen hozzá illeszkedő, de magasságában és jelentőségében kisebb hangsúllyal szereplő kulisszafal. A viszonylag nagyobb belső térrel, egyenes záródással, síkmennyezettel és végfalig futó ácsolt karzatokkal épült Nagygeresd templomában az előreugró, széles oltárretablót és a templom egyenes záródású hátfalát szervesen és az összképet tekintve is hatásosan köti össze az ajtókkal ellátott, díszes, de csupán a retabló feléig emelkedő kulisszafal.

Alsóság, Felpéc, Gérce, Magyarbóly valamint Sárvár szószékoltárai a már a klasszicizmus, illetve a historizmus szellemében épült vagy akkor átépült, falazott lezárások legszebb evangélikus példái a Dunántúlon. Legtöbbször a retabló párkánymagasságában húzódó, az apszist erőteljes vertikális vonallal lezáró fal felett emelkedik ki a szószék-hangvető együttese. Az íves ajtónyílásokkal vagy ajtókkal áttört fal felett nem jelenik meg hangsúlyosan a szószékkosár, csupán a hangvető és az azt tartó építészeti keret emelkedik ki.

⁶⁸ A képeket közli Hartmut Mai, i.m. képjegyzék (34-43. o.).

⁶⁹ H. Mai, i.m. képjegyzék (35. o.).

A fenti négy kategória érdekessége művészettörténeti szempontból az, hogy az említett emlékek nem egy hosszabb, évszázados történeti, stilisztikai és liturgiai fejlődés nyomán egymásra épülve, egymást követve alakultak ki, hanem szinte egyszerre, egymással párhuzamosan születtek. Ez számunkra annak az egyértelmű bizonyítéka, hogy a Dunántúlra különböző helyekről érkező és a már itt élő evangélikusok más és más példát követtek, vettek át, illetve alkalmaztak szinte egy időben. Noha mind a négy típusnak léteznek előképei német területen, nem feltétlenül köthető egy-egy típus használata egy meghatározott népcsoporthoz sem, hiszen például a javarészt német származású tolnai gyülekezetekben ma megtalálható emlékek között is több változat egyidejű jelenléte mutatható ki. A fennmaradt emlékek sokszínűsége, a díszítések változatossága és gazdagsága azonban még ma is jól jellemzi a korszak művészetének összetettségét, a szerteágazó művészeti hatások átvételét és a hazai viszonyokhoz való adaptálását.

A fenti szószékoltárok sora azonban nem lenne teljes, ha nem említenénk meg azokat az emlékeket, melyek egyik kategóriába sem illenek be, de melyek a tárgyalt korszak egészének vizsgálata szempontjából mégiscsak nagy jelentőséggel bírnak.

Kivételt képeznek a fenti besorolás alól azok az adattárban szereplő emlékek és építmények, melyek szemmel láthatóan egyszer vagy akár többször is jelentős átalakításon mentek keresztül, hiányosak és/vagy több külön darabból lettek összeépítve, vagy pedig azért hiányoznak a felsorolásból, mert különböző okokból nem illenek a fenti kategóriákba. Az eredeti barokk együttesből napjainkra csupán az oltárkép maradt fenn Barcson, Felpécen, Gércén és Kajárpécen. Igen kvalitásos oltárkép került, eddig tisztázatlan helyről és szerzőtől Győrszemere szórványgyülekezetének egyszerű, szinte igénytelen szószékoltárára. Tárgyalásukra az Oltárképek című fejezetben kerül majd sor. Erősen átépítve, töredékeiben látható ma Padragkút és Somlószlós szószékoltára. Eredeti formájukat ma már szinte lehetetlen meghatározni és rekonstruálni. Külön szószék és oltárt építettek vagy szereztek be Oroszlányban, Pusztavámon, Sopronban és Szákon (több esetben egymástól teljesen eltérő korból és stílusban) és építettek helyben össze például Lébényben. A kutatás jelenlegi állása szerint, a

levéltári forrásokkal és műemléki kutatásokkal (falkutatás, anyagvizsgálat, stb.) még alá nem támasztott esetek többségében csupán stíluskritikai alapon valószínűsítjük az eredeti állapotot, illetve a különböző darabokból való összeállítást. Lébény esetében pedig az összeépítés olyan jól sikerült, hogy a mai egységesnek tűnő állapot ellenére a külön helyről származó darabokra (szószék és oltár) való utalást meggyőzően csak az eredeti levéltári források és adatok alapján lehet bizonyítani (Adattár 106.o.).

Az emlékek között egyedi, de figyelemre méltó esetként kell kezelni Bikács, Lovászpata, Mezőlak, Nemescsó, Nemeskér, Nemeskocs és Öcs szószékoltárait. Az ezeken a helyeken alkalmazott megoldások fontos adalékul szolgálnak az evangélikus gyülekezetek templomi berendezésekkel kapcsolatos gyakorlatához.

A dunántúli barokk evangélikus anyagban több szempontból is egyedülálló emléket képez Bikács szószékoltára. A baldachinnal és hangvetővel ellátott, körüljárható oltárral épült (átépült) szószékoltár leginkább a gödöllői kastélykápolna oltárbaldachinjára hasonlít, annak típusát követi. A valószínűleg (eddig még be nem azonosított helyről) vásárolt és a helyszínen összerakott, illetve átalakított építmény (erre utal például a csúcsdíz, mely még csonkán is érintkezik a mennyezettel) eredetének megállapítására és részletes elemzésére további levéltári kutatások és helyszíni anyagvizsgálatok szükségesek. Alkalmazása egyedülálló megoldást jelent nemcsak a dunántúli, hanem a magyarországi evangélikus gyakorlatban is.

Szintén egyedi darab Lovászpata középkori templomának falazott szószéke, amelyhez a Dunántúl egyik legkorábbi, evangélikus templomban ma fellelhető barokk oltárképe kapcsolódik (Adattár, 108. o.). A fából faragott, csavart oszlopokkal keretezett oltárretabló egy falazott oltárasztal felett áll, mely mögött egyedi kialakítású, téglából épült és díszesen vakolt szószék áll. Az oltárkép témája (Mennybemenetel) is egyedülálló a korabeli dunántúli evangélikus anyagban. Valószínűen szintén vásárlás útján került a gyülekezet tulajdonába.

Mezőlak oltára szinte mindenben eltér az eddigi példáktól és csak sokatmondó kivételként került az adattári felsorolásba. A kis szórványgyülekezet (mind a mai napig szórvány maradt) egyszerű imatermébe oltárként ugyanis egy

barokk világi szobabútor került elhelyezésre (Adattár, 125. o.). Az egyszerű, világi motívumokkal díszített tálalószekrény valószínűleg közvetlenül az építkezés után került ide. Oltárként való felhasználása számunkra azonban annak a tárgyalt korszakra jellemző, erőteljes igénynek a kifejeződése, miszerint az evangélikus templombelső legfontosabb részének, az oltárnak⁷⁰ elsődleges és mindenképpen megkülönböztetett, hangsúlyos szerepet kellett kapnia. Ez az igény, mely valamilyen szinten minden evangélikus gyülekezetet jellemezett a XVIII. század végén és a XIX. század elején a Kárpát-medencében, jelenik meg itt, Mezőlak szegény szórványgyülekezetében ezen az egyszerű, de mégis máig sokatmondó módon.

Nemescsó és Nemeskér templombelsői azért emelkednek ki a sorból, mert artikuláris helységek lévén belsőjükben az azóta történt átalakítások dacára is több részletükben őrzik még a Türelmi rendelet előtti állapotokat. Nemeskér „szószékoltára” jó példája annak a „nemzetközi összefogásnak”, mely során a XVII. század végén és a XVIII. század során a külföldi evangélikusság megpróbálta, akár még berendezési tárgyakkal is támogatni az erős elnyomatás alatt élő magyarországi evangélikusokat. A barokk oltárfalhoz kissé szervesen és takarásban kapcsolódik itt az az egyébként pompás reneszánsz szószék, mely minden bizonnyal adományként érkezhetett külföldről. Ebben az esetben, de egyéb adományok esetében is a be- illetve összeépítésnél, jellemző módon a célszerűség szempontjai mindig előtérbe kerültek az esztétika szempontjaihoz képest. Nemeskéren a beépített szószék az oltárretabló mögött, a mai napig szinte teljes takarásban áll.

Nemescsó szószékoltárának összeállítását is a célszerűség és a gyors elkészítés szempontjai vezérelték. A nemrég történt restaurálás és kutatás során (ld.: Adattár, 144. o.) bizonyítást nyert, hogy az építményt több, különböző évszámmal ellátott darabból, a lehető leggyorsabban, kapkodva állították össze, illetve festették át. Ezért lehetséges, hogy a mai állapot szerint a szószékkosár oldalát díszítő, egyébként színvonalas, bibliai idézetekkel készült apostolképek részben takarásban vannak. Ezek az építmények ékes bizonyítékai annak az igénynek, ami erőteljesen jelentkezett a gyülekezetekben a díszes, reprezentatív

⁷⁰ Az alacsony belmagasság miatt itt szószékoltár kialakítása itt szóba se jöhetett. A lelkész az oltár előtt állva, a gyülekezet felé fordulva prédikált.

építmények iránt már a Türelmi rendelet előtt, csupán a társadalmi feltételek nem voltak mindig adottak azok hiánytalan és megfelelő kivitelezéséhez⁷¹.

Nemeskocs és Öcs szerény építményei kiváló példái a barokk széleskörű elterjedésének a XVIII. század végén, a szórványgyülekezetekben ekkor élő „művészeti” igényeknek és azok megvalósítási lehetőségeinek. A Bakony közepén rejtőző apró faluban, Öcsön (Adattár, 157. o.) a kicsiny, hangvető nélküli, pár lépcsőnyi magasságú pulpitus oldalfalának puszta deszkáira festették az Utolsó vacsorát ábrázoló naiv oltárképet. Elemzésére az oltárképek részletes tárgyalása során egy későbbi fejezetben kerül sor. Nemeskocs (Adattár, 151. o.) kis templomában egyszerű oltárretabló áll a szarkofág alakú oltárasztal mögött. Az oltárkép mérete itt meghaladja és részben el is takarja az oltárfal párkányát. Egyszerűségének dacára itt is felfedezhető a kultuszközpont kiemelésének szándéka, az utolsó vacsora bemutatásának igénye.

A vásárolt, átalakított illetve több darabból összeépített szószékoltárok igen érdekes csoportját képezik a dunántúli emlékeknek. A vásárlás tényére részben a gyülekezetek levéltáraiban fennmaradt utalásokból, részben pedig, ezek hiányában stíluskritikai alapon következtethetünk. A rendeletileg felosztatott katolikus szerzetesrendek birtokában lévő berendezési tárgyakat (szószékek, oltárok, padok, stb.) legtöbbször az evangélikusok áron alul, igen olcsón tudták beszerezni, ami nagy segítségére volt az anyagi gondokkal küszködő közösségeknek. Azonban érdemes megjegyezni, hogy a források tanúsága szerint a berendezések egy részét az evangélikus gyülekezetek még az állami tulajdonba és leltárba vétel előtt vásárolták meg⁷². A források több ízben arról szólnak, hogy a gyülekezetek előljárói az adásvételről még közvetlenül a rendfőnökkel állapodtak meg, a pénzt neki fizették ki és nem a később közraktárba kerülő, leltárba vett műtárgyakat árverező állami hivatalnokoknak. Ugyanakkor érdemes megemlíteni azt a tényt is, miszerint a szerzetesrendek tulajdonában nemcsak az általuk használt berendezési tárgyak voltak megtalálhatóak, hanem egyéb helyről érkezett, használaton kívüli, adományként vagy hagyatékként kapott műtárgyak,

⁷¹ A felvidéki Késmárk fátemplomának belső díszítése jó példa arra, hogy ahol megvoltak a feltételei a nyugodt építkezésnek és díszítésnek, ott az evangélikusok éltek is a lehetőséggel.

⁷² Az ilyen, mind a két fél számára előnyös megállapodásról szóló, legtöbbször csak az evangélikus levéltári feljegyzésekben fennmaradó utalások és adatok elengedhetetlenek a későbbi kutatás számára.

berendezési tárgyak is. Erre bizonyíték például a ma Kertán (Adattár, 82. o.) megtalálható oltárkép története, mely szerencsés módon levéltári adatokkal és utalásokkal is jól alátámasztható. Az oltárkép a túskevári pálos szerzetesrend „készletéből” került először Pápára, az evangélikus templomba, majd onnan, annak gotizáló stílusban történt átépítésekor Kertára, melyet eredetileg, a feljegyzések szerint maguk a pálosok is Klosterneuburgból kaptak. A raktári készletek, és berendezések állami leltárba vétel előtti eladása magyarázatul szolgálhat arra az eddig sokat vitatott levéltári forrásból származó adatra is, miszerint az oroszslányi evangélikus gyülekezet tulajdonában lévő oltárképet a majki kamalduli szerzetesrendtől vásárolták volna meg⁷³.

Az adattárunkban szereplő 65 magyarországi későbarokk emlék közül levéltári források alapján, illetve stíluskritikailag 11 esetben bizonyítható, illetve valószínűsíthető, hogy a berendezési tárgyak egy része vagy akár egésze vásárlás alapján került a gyülekezetek tulajdonába. Így Ajka, Bikács, Gérce, Győr, Kerta, Kőszeg, Lébény, Lovászpataka, Oroszlány, Sopron, és Szák gyülekezeteibe kerültek nagy valószínűséggel katolikus templomi berendezések vagy oltárképek.

A szűkszavú, legtöbbször a Canonica Visitatiókban és a leginkább kéziratban fennmaradt Historia Domusokban található leltárjegyzékekben a berendezésekre történő utalások a szószékoltárokat hol az ingatlanok, hol pedig az ingóságok között említik, ami ezeknek a tárgyaknak és berendezéseknek a bizonytalan státusát is egyértelműen bizonyítják. Legtöbbször a legnagyobb pénzüsszeget felemésztő asztalosipari munkát említik, melyet a festés illetve az aranyozás követ és, esetleg említés szintjén az oltárkép.

A dunántúli szószékoltárok ikonográfiája

Az adattárat alkotó emlékek között viszonylag kevés azoknak a szószékoltáraknak a száma, melyek teljes egészben megmaradtak és megőrizték eredeti állapotukat. Átépítések, átfestések, oltárkép- és szoborcserék, illetve ezek elvesztése, pusztulása nehezítik a meghatározást. Az emlékeknek csak kevesebb, mint a fele alkalmas az összehasonlító elemzésre. A 34 darab, többé-kevésbé egybenmaradt szószékoltár azonban már lehetőséget nyújt bizonyos

⁷³ Több evangélikus Canonica Visitatio és Historia Domus is említést tesz az oltárkép beszerzéséről a majki kamalduli szerzetesrendtől.

következtetések levonására, részletesebb elemzések és hozzávetőleges kategóriák felállítására. Bátaapáti, Boba, Bokod, Bonyhád, Bük, Egyházaskozár, Farád, Felsónána, Györköny, Hidas, Izmény, Kalaznó, Kapolcs, Keszőhidegkút, Kéty, Kismányok, Kőszeg, Kővágóórs, Majos, Mekényes, Meszlen, Mórchida, Mucsfa, Murga, Nagygeresd, Nemeskolta, Sárszentlőrinc, Szárazd, Tés, Tét, Tófü, Uraiújfalu, Varsád és Várpalota szószékoltárai alkalmasak a meghatározásra és az összehasonlításra.

A dunántúli szószékoltárok ikonográfiaiilag két nagy és ezeken belül több kisebb csoportba sorolhatók. Az emlékek egy csoportja többnyire hasonló megoldásokat alkalmaz úgy az építmény felépítését tekintve, mint az alkalmazott díszítéseket illetően. Ezeken az ún. *hagyományos elrendezést* követő szószékoltárokon az ikonográfiai program is alapvetően hasonló elemekből építkezik. Esetükben számottevő eltérés csak a kialakítás és a megformálás minőségében jelentkezik. Ebbe a csoportba tartoznak: Egyházaskozár, Felsónána, Györköny, Izmény, Kalaznó, Keszőhidegkút, Kéty, Kőszeg, Majos, Mekényes, Mucsfa, Sárszentlőrinc, Szárazd és Varsád szószékoltárai.

Az emlékek másik csoportját a hagyományostól részleteiben lényegesen eltérő megoldások képezik, melyeknél az egyedi és a rendkívüli formák, valamint a sajátos díszítőelemek éppúgy fellelhetők, mint az egyszerű vagy éppen a minimális, esetleg hiányos programmal készült együttesek. Ide tartoznak Bátaapáti, Boba, Bonyhád, Farád, Hidas, Kapolcs, Kismányok, Kővágóórs, Meszlen, Murga, Tés, Tét, Uraiújfalu, Várpalota, valamint Bokod, Bük, Mórchida, Nagygeresd, Nemeskolta, és Tófü szószékoltárai.

Feltételezhetően a Dunántúlon a XVIII. század végén és a XIX. század elején uralkodó etnikai sokszínűség az elsődleges oka annak, hogy a hagyományostól úgy formailag, mint ikonográfiaiilag többé-kevésbé eltérő megoldások nagyobb számban jelentek meg, mint a hagyományosnak mondható együttesek. Az üdvtörténet és a szenvedéstörténet bemutatásánál felhasznált jelképek és szimbólumok, illetve az együttes összeállításánál alkalmazott formai megoldások a legtöbb esetben a bibliai eseményeknek a helyi közösség által megvalósított, sajátos értelmezéséről tanúskodtak. Ugyanakkor több esetben is érezhető és nyomon követhető, a bevándorolt és letelepedett gyülekezetek

esetében a hazuról hozott és az ott alkalmazott megoldások átvétele és a helyi viszonyokhoz való adaptálása. Jellegzetes módon a legtöbb párhuzam a német területeken ma is sok helyen fennmaradt kisebb vidéki evangélikus gyülekezetek fatemplomaival található.

A hagyományos elrendezést követő szószékoltárok ikonográfiai programja a Törvény és az Evangélium párhuzamára épül, azt hangsúlyozza. A program kiindulópontja a retablón központi szerepet betöltő oltárkép. A nagycsütörtöki (utolsó vacsora) vagy a nagypénteki (megfeszített Krisztus) eseményeket ábrázoló oltárképek emlékeztető-tanító szerepet töltenek be. Az utolsó vacsora jelenete az úrvacsora jelentőségét és fontosságát emeli ki és felhívja a figyelmet az újjászületés lehetőségére. Mivel az oltár elsősorban az úrvacsorának, a Jézus Krisztussal való közösségnek a helye, az utolsó vacsora ábrázolása arra az első közösségre, az apostolok közösségére utal, amelybe az úrvacsora vételekor szimbolikusan a gyülekezet tagjai is beléphetnek.

A megfeszített Krisztust ábrázoló oltárkép a nagypénteki eseményt helyezi a középpontba és rajta keresztül egyrészt, a törvény beteljesedésére utal, másrészt pedig az áldozat fontosságát hangsúlyozza. Jézusnak minden emberért történő áldozata lezárja az ószövetséget, melynek helyébe egy új szövetség lép. Nincs már többé szükség Áron ismétlődő áldozatára, Jézus mint új főpap lépett Áron helyére, az ő áldozata volt az utolsó, mely megváltotta az egész világot a bűneitől.

A szószékoltárok ikonográfiai programja azonban az oltárképek által közvetített mondanivalóval korántsem ér véget. Kisméretű szobrok, faragott és festett szimbólumok alkotják és egészítik ki a programot, melyen belül maga a szószék elhelyezése, hangsúlyozása vagy éppen elrejtése is többletjelentéssel bír. Az együttes nem tekinthető teljesnek, ha a rajta szereplő szobrok és/vagy egyéb szimbólumok nem utalnak valamilyen módon a feltámadásra is. Rendszerint a feltámadásra utaló szimbólumok a prédikáló lelkész feje felett a hangvetőn kapnak helyet. Jézusnak a halál felett aratott győzelme jeleként jelenhet meg a Krisztus-királyt szimbolizáló korona a hangvető tetején (Ecseny, Egyházaskozár, Izmény, Kalaznó, Kismányok, Mucsfa, Sárszentlőrinc, Varsád). Van ahol maga a hangvető ölt korona formát, mint Kapolcson vagy Padragkúton. Jelentése azonban több mint a koszorúé (I. Kor. 9, 24-27.), egyben az egyház (Ecclésia) létrejöttére

is utal. Kiegészítve az előbbi szimbólumot vagy akár önmagukban jelenhetnek meg az Istent zenélve és harsonázva dicsőítő faragott angyalszobrok (kettő vagy több), akik közvetve utalnak a törvényt betöltő és a halál felett győzedelmeskedő Krisztusra. Több hangvető tetején helyet kap még a rendszerint faragott, festett és aranyozott Istenszem motívum, a Szentháromság jelképe, mely az üdvtörténetet beteljesítő Atyaisten jelenlétére emlékeztet. Megjelenhet még a kígyót keresztjével átdőfő Krisztus egész alakos szobra is a hangvetőn, mint Téten, ahol a bűn felett aratott győzelem kerül kihangsúlyozásra. Sokszor van jelen az oltárkép felett vagy a hangvető peremén a hétpecsétes könyvön ülő bárány faragott figurája is. A Jelenések könyvéből (Jel 5) ismert, az Utolsó Ítélet eseményeire utaló apokaliptikus látomás a bárány alakjában megjelenő Jézus Krisztusról szól, aki egyedül képes felnyitni a hét pecsétet.

A szószékkosár szimbolikusan az oltárkép és a hangvető között helyezkedik el. A szószékoltár így nemcsak a képpel ábrázolt és szobrokkal illusztrált, keresztre feszített és feltámadt Krisztust hirdeti, hanem érzékelteti a hallgatósággal a hirdetett ige, a *Viva Vox Evangelii*, az *Evangelium, élő szava* fontosságát és kiemelkedő szerepét az üdvösséghez vezető úton. A prédikáló lelkész feje felett általában a Szentlélek galambjának faragott, festett alakja függ, mely a pünkösdi történetre utal és az apostolok mai utódainak küldetésére vonatkozik. *Menjetek el tehát, tegyetek tanítvánná minden népet...* (Mt 28, 19). A galamb utal a Szentlélek jelenlétére, mely a prédikáló lelkész személyén keresztül Isten szavát tolmácsolja az emberek felé, mindenkinek a saját nyelvén.

Az oltárretablót lezáró párkány két szélén a legelterjedtebb díszítésként Mózes és Áron faragott és festett, kisméretű szobrai láthatóak. Ikonográfiai jelentésük egyben a szószékoltár egyik legfontosabb mondanivalójára is utal. Ezek szerint Mózes alakja arra hívja fel a hívek figyelmét, hogy ő általa jutott el az emberekhez Isten törvénye. Személye Krisztus ószövetségi előképének tekinthető, aki az emberiséget megváltotta a bűntől és a Törvény következményeitől. Áron pedig Isten által választott első főpapja és szószólója lett népének. A füstölőt és kizöldülő vesszőt tartó Áront, Krisztus feltámadása előképének tekintették. Kettejük együttes szerepeltetése a szószékoltáron arra utal, hogy a templomban lehetőség nyílik a kétirányú kommunikációra Isten és ember között. Isten szól az emberekhez az igehirdetés által, és az emberek is szólhatnak Istenhez

az imádság által. A retabló két oldalán, a párkányon vagy egy-egy konzolon elhelyezkedő szoboralakok között Mózes és Áron alakja a legelterjedtebb, de megjelenik Krisztus és Mózes, Mózes és Keresztelő János, valamint Péter és Pál szobra is. Krisztus és Mózes párba állítása a Törvény és az Evangélium párhuzamára és összefüggéseire utalnak. Mózes és Keresztelő János párosa (Kővágóórs), valamint Péter és Pál alakjainak szerepeltetése a szószékoltáron (Bonyhád, Kismányok) minden esetben összefügg az együttesnek az átlagostól eltérő mondanivalójával, illetve a készítő által a gyülekezet felé közvetíteni szándékozott egyedi üzenettel.

A hagyományos elrendezésű szószékoltárok közül kivitelezésének minősége és igényessége miatt kiemelkedik Izmény, Mucsfa és Sárszentlőrinc szószékoltára. Úgy a kompozíció, mint a kialakítás és a kivitelezés minősége arra utalnak, hogy a közreműködő mesterek magas szakmai színvonalat képviseltek. A díszítéseket készítő szobrász virtuozitására utal Mucsfán, többek között az oltárteret körülvevő faragott rácsozat finom megmunkálása is (Adattár, 129. o.). Beazonosítására és személyének meghatározására azonban részletesebb restauratori vizsgálatok és levéltári kutatások szükségesek. Kéty szerényebb együttesén belül többletjelentéssel bír a díszesen faragott és aranyozott ornamentikával ellátott, az oltárretabló fölé teljes méretében kiemelkedő szószékkosár, mely az igehirdetés jelentőségét és szerepének fontosságát hangsúlyozza az üdvösség eléréséhez vezető úton. Kőszeg szószékoltára nagyméretű szobraival hívja fel magára a figyelmet. Rendhagyó módon itt Mózes mellett, Áron helyett Krisztus jelenik meg közvetlenül utalva a törvény és az evangélium párhuzamára. Kettejük közel életnagyságú szobrai nem a párkányon helyezkednek el, hanem a retabló mellett kétoldalt egy-egy konzolon állva közreveszik az utolsó vacsorát ábrázoló oltárképet. A megszokottnál nagyobb méretük, a fenti jelentésen túl itt az Ó- és Újszövetség kapcsolatát hangsúlyozzák, azaz a biblia igéjének fontosságára, más szóval az igehirdetés jelentőségére utalnak.

A hagyományostól eltérő programokkal készült szószékoltárok között megkülönböztethetünk kevés szimbólumot felvonultató, minimális tartalmat hordozó, valamint ikonográfiai elemeiben és/vagy formájában egyedi kialakítású

együtteseket. Mindkét esetben a gyülekezetek sajátos igényei ötvöződnék a mesterek elképzeléseivel.

Bokod szószékoltára tipikus példája a minimális programmal készült építményeknek. Felépítményének egésze az ígéhirdetés kihangsúlyozását, kiemelését szolgálja. A szószékkosár megnyitja az oltárfalat, és szinte teljesen kitölti azt. Szobordíszek nélkül, csak ornamentikával és színes festéssel díszítve áll az építmény az egyenes záródású templom oltárterében. Csupán egy kisméretű, a Getsemáné kertben imádkozó Jézust ábrázoló oltárkép hordoz külön jelentést az együttesen. Az Olajfák hegyén imádkozó Krisztus feje felett lebegő kehely és ostya Krisztus hamarosan elkövetkező áldozatára utal. Az együttes azonban liturgiai szempontból mindenképpen hiányosnak nevezhető, mert nem szerepel rajta semmiféle utalás vagy szimbólum, ami a feltámadott és élő Krisztusra mutatna, hacsak nem tekintjük annak az építészetileg is jelentősen kihangsúlyozott szószéket, ahonnan az élő evangéliumnak kell elhangzania.

Hasonlóan kevés szimbólummal építkezik Bük szószékoltára. Az Utolsó vacsorát ábrázoló oltárképen kívül itt csupán az Istenszem motívum megjelenése az oltárretablón bír többletjelentéssel. A Szentháromság szimbóluma itt egyszerre utal az isteni jelenlétre és az üdvtörténet beteljesedését végrehajtó isteni akaratra. Szimbólumok nélküli hangvetőjének egyszerű, funkcionális szerepe van, díszítése is csak esztétikai szempontokat követ.

Tés szószékoltára is kevés szimbólumot használ. Az együttes ikonográfiai programja az utolsó vacsorát ábrázoló oltárképre, a hangsúlyosan megjelenő szószékre és a hangvető tetején látható faragott pelikánra korlátozódik. Az együttes kialakítása és programja egyedi megoldást követ. A retablóba komponált szószék az oltárképnek alárendelt szerepet juttat, mely megjelenésében inkább predellára hasonlít, mint oltárképre. A retabló szinte eltűnik az építmény kétharmadát kitevő szószék-hangvető együtteséhez képest. Az együttes az ígéhirdetés fontosságát hangsúlyozza. Külső megjelenésében inkább klasszicizáló mintsem barokk. A hangvető dísze az evangélikus templomokban ritkábban ábrázolt pelikán. A szobor jelképesen Krisztusra utal. Egyszerre jelenti az övéi iránt érzett elkötelezett szeretetet, a szenvedést és a vér árán való megváltást. A Kárpát medencében leginkább a református gyülekezetekben használt szimbólum evangélikus templomokban megtalálható még a Dunántúlon Bikácson és Szákon

is. A szignált és datált oltárkép (1848) az egyik legkésőbbi, még barokk felfogásban készült evangélikus oltárkép Magyarországon.

Mórichida szószékoltára egyszerű, kisméretű és kevés szimbólumot hordoz. Istenszem-motívummal díszített hangvetőjét hátfal köti össze a szószékkosárral. A háttérben a falon teátrálisan megfestett, kék látszatdrapéria egészíti ki az építményt. A széthúzott függönyt imitáló falfestés a templom 1996-os restaurálásakor került újra elő. Az oltár jobb és baloldalán, a falon, a restaurálásakor átírt, festett bibliai idézetek olvashatók babérkoszorúban. A kisméretű, fekvő téglalap alakú, utolsó vacsorát ábrázoló oltárkép kicsiny retablót díszít. A képen kívül egy Istenszem motívum a hangvető tetején az egyedüli szimbóluma az együttesnek. A szobrok nélkül készült szószékoltár „programja” csak az úrvacsorára koncentrálna, annak jelentőségét hangsúlyozza, és az Istenszem motívummal a prédikáló lelkész feje felett emlékeztet a Szentháromság jelenlétére a templomban. Mórichida tipikus példája a vidéki evangélikus kistemplomoknak, az anyagi források híján a minimálisra csökkentett programoknak, amelyek csak egy-két szimbólumot használnak. Azonban egy közös vonás azért minden hozzá hasonló templomban megtalálható, az pedig az oltárkép. Ha nem sikerült a gyülekezetnek vászonra festett képet beszereznie, akkor a szószékoltár puszta deszkáira festették, a leginkább az utolsó vacsorát ábrázoló jelenetet (pl. Öcs).

Nagygeresden az együttes „ikonográfiai programja” a megfeszített Krisztust ábrázoló oltárképre és a hangvető felett lévő Istenszem motívumra korlátozódik. A korabeli gyülekezeti jegyzőkönyvből megtudjuk, hogy a tervező mester itt is Mózes és Áron szobrait szerette volna a párkányra helyezni, és elképzelése szerint Istent dicsőítő angyalfigurák kerültek volna a hangvetőre is. A mester nemcsak rajzot készített tervéről, hanem még makettet is (elveszett), melyet a presbitériumnak be is mutatott. Az előjáróság kérésére azonban a szobordíszek elmaradtak. Elegendőnek vélték a nagypénteki eseményt bemutató oltárképet és az Isten jelenlétére utaló Szentháromság szimbólumot. Az építményen így a hangsúly a prédikációra, az igemagyarázatra esett. Ettől függetlenül azonban az együttes ikonográfiai felépítése hiányosnak tekinthető, mert önmagában nem is alkot igazi programot. Sem az üdvtörténet, sem pedig a passiótörténet nem jelenik meg a szószékoltáron teljes programként. Az oltárkép

és az Istenszem motívum nem koherens egész részeként, hanem önmagukban, csupán utalásszerűen jelennek meg. A program nélküli szószékoltár azonban nem más, mint magának a szószéknek és az oltárnak egybeépítésével létrejött együttes elméleti alapjainak a megkérdőjelezése, átértelmezése. Akárcsak Bokod esetében, itt is tanúi lehetünk a barokk köntösben megjelenő, a klasszicista ízlésvilág egy-egy elemét átvevő művészetfelfogásnak. A barokk és rokokó ornamentika alatt már helyet követel magának a szimmetria és az egyenes vonal. A letisztuló formáknak áldozatul esnek a szobrok és a szimbólumok, sőt maga a program is. A XIX. század folyamán a Kárpát medencében épülő evangélikus templomok és templombelsőik is lassú átalakuláson mennek keresztül, melyek idővel a szószék és az oltár különválásához, átértelmezéséhez vezetnek.

A nyugati határszélhez közel fekvő település (Nagygeresd) jelentős köztisztviselői pozíciókat betöltő középnemesi, értelmiségi vezetőségénél a felvilágosodás korának haladó szellemi irányzatának ismeretét, illetve hatását is okkal feltételezhetjük. A formájában és részleteiben még barokk, de eszmerendszerében már a klasszicizmus felfogását előrevetítő szószékoltár mindenképpen figyelemre méltó. Megelőlegezi azt a formai és felfogásbeli átalakulást, mely a XIX. század derekán keletkezett evangélikus templomok és oltárok többségére is jellemző lesz. Noha kívül esik jelenlegi tanulmányunk keretein, érdekes példákkal szolgálhat a témában, már a Dunántúl vonatkozásában is, a XIX. század második felében épült, vagy ekkor klasszicista, estenként historizáló stílusban átépített evangélikus templomok és templomi berendezések tanulmányozása. Belsőjükben elég hamar kettévál a szószék és az oltár, mint ahogyan arról az evangélikus templombelső kialakításával foglalkozó fejezetünkben már említést tettünk.

Nemeskolta szószékoltára klasszicizáló későbarokk alkotás, ikonográfiai programja egyszerű. Az együttesnek valószínűleg több kisebb dísz és szobra (a hangvetőn, a párkányon és a retabló két szélén található konzolon) lehetett egykoron, melyek mára már elvesztek. Az építmény meghatározó eleme azonban mégiscsak az utolsó vacsorát bemutató oltárkép. A hangsúly az úrvacsorán és annak az üdvösség elnyerésében játszott kiemelkedő szerepén van. A retabló által eltakart szószéken helyet foglaló lelkész, feje felett a Szentlélek galambjával az igehirdetés tisztaságára és az isteni jelenlétre utal.

Ebbe a csoportba tartozik még Tófü szószékoltára, melynek ikonográfiai programja szintén egyszerű, és kevés szimbólumot használ. A keresztrefeszített Krisztust ábrázoló oltárképen kívül csupán a retabló párkányán ülő és színezésükben a szószékoltár jelenlegi festésétől eltérő színű, Istent dicsőítő angyalkák hordoznak többletjelentést. Feltételezhető, hogy az együttes valamikor átépítésre, esetleg átfestésre került és talán akkor semmisült meg a hangvető tetején, ma az üdvtörténetet bemutató programból is hiányzó, a kutatás jelenlegi állapotában még ismeretlen dísz.

A hagyományostól eltérő megoldásokat és ikonográfiai elemeket használó szószékoltárok viszonylagosan nagy száma a helyi gyülekezetek sajátos igényeivel és szokásaival magyarázható. Erre talán a legjobb példa Bonyhád és Kismányok szószékoltárainak egyedi programja és oltárképeiknek máshol a Dunántúlon evangélikus templomban fel nem lelhető témája.

Bonyhád szószékoltárának ikonográfiai programja vertikális felépítésű és rendhagyó módon az evangélium hirdetését valamint az egyház megalakulását helyezi a középpontba. Sajátos, a megszokottól eltérő programjának létrejöttében fontos szerepet játszott a város korabeli etnikai összetétele. A XIX. század végén Bonyhád lakosságának legnépesebb vallási közösségét ugyanis a zsidóság alkotta egészen a II. világháborúig. A pécsi katolikus püspök, mint baranyai örökös főispán megtiltotta a nem katolikusoknak, így a zsidóságnak és az evangélikusoknak is, hogy istentiszteleti célokra telekhez jussanak Pécssett. Vonzáskörzetében Bonyhád, fontos kereskedelmi utak találkozásában fekvő településként ideálisnak bizonyult a főleg kereskedésből élő, morva területekről származó zsidóságnak a letelepedésre. A környező falvakból beszivárgó, javarészt német származású evangélikusok leginkább a nekik teljesített fuvarokból éltek. Templomuk elkészülte (1800) után, annak berendezésénél fontos szempont volt a többségben lévő zsidóságtól való hitvallásbeli elkülönülés hangsúlyozása. Ezért nem jelennek meg Krisztus ószövetségi előképeire utaló alakok a szószékoltáron, csupán a karzatképeket kíséri két festett-írott ószövetségi idézet (1 Mózes 28,17 és Zsoltárok 26,8⁷⁴). Ez lehet talán a legfőbb indítéka a sajátos ikonográfiai program kiválasztásának, mely az egyház, Krisztus egyházának megalakulását

⁷⁴ A felirattal ellentétben itt Zsolt 26,8 van idézve, a kiírt 11, 28 elírás lehet.

hangsúlyozza és a megszokottól eltérően, nagyobb mértékben emeli ki az evangélium szerepét és hirdetésének fontosságát. Az oltárkép témája, szintén rendhagyó módon az emmausi vacsorát⁷⁵ ábrázolja, mely Krisztus keresztre-feszítése után bekövetkező események sorában meghatározó szerepet tölt be. Lukács evangélista szerint ekkor találkozik először két tanítvány a harmadik nap után feltámadott Krisztussal. A főpárkányon álló Péter alakja azt szimbolizálja, amire maga Jézus is utalt: „te leszel a kőszikla, akire az egyházamat építem”. Pál apostol pedig a pogányok apostolaként vált ismertté. Kettejük alakja és együttes megjelenése hangsúlyosan utal az Egyház megalakulására, mert ők voltak az elsők, akikre Krisztus az evangélium hirdetését és társaik vezetését bízta. Felettük a hangvetőn a keresztet tartó, élő bárány ül. A törvényt betöltő, feltámadt Krisztus, *aki eljön majd ítélni élőket és holtakat*.

Kismányok szószékoltárának egyedi kialakítása és ikonográfiai programja több szállal is kapcsolódhat a földrajzilag közel lévő Bonyhád gyülekezetéhez. A XVIII. század legelején (1718-20) Kismányokra érkezett német evangélikus telepesek, a földesúr (Mercy gróf) védelme alatt, már a kezdetektől lelkész tarthattak, és 1728-ban imaházak is építhettek maguknak. A helyiség jelentőségét és központi szerepét hangsúlyozta, hogy kezdetben leánygyülekezetként ide tartozott a környék⁷⁶ evangélikussága. Istentiszteletre Bonyhád akkor még templommal nem rendelkező evangélikusai is ide jártak (egészen 1800-ig). Talán ez lehet a magyarázata annak, hogy az oltárkép, a bonyhádiak hatására itt is az emmausi vacsorát ábrázolta.

A levéltári iratokban névszerint fennmaradt (Kausser József, †1801) képfestő és szobrász által 1800-ban készített szószékoltár hangvetőjének felső kialakítása és lezárásának egyedi formája is lényegesen eltér az eddig alkalmazott hasonló korú típusoktól. A negyedgömb formájú, díszes „dobozban” elhelyezett korona színpadszerű kialakítása, faragott függönnyel és díszekkel való megformálása mindenképpen analógia nélküli a magyar evangélikus anyagban. Az aránylag kis templomtérbe az átlagosnál magasabbra került együttes szinte

⁷⁵ Maga a kép ajándék. Történetéről lásd bővebben: Adattár 25. o..

⁷⁶ A Türelmi Rendeletig filiaként ide tartozott: Bátaapáti, Hidas, Izmény, Majos, Mucsfa, Tófü és Zsibrik is. Ez lényegében azt jelentette, hogy ezekben a gyülekezetekben kezdetben csak tanítók működtek és a kismányoki lelkész volt az, aki kijárt istentiszteletet tartani a helyben épült ideiglenes imaházakba.

teátrálisan törekszik Krisztus győzelmének és isteni hatalmának kihangsúlyozására és fennköltséget sugárzó bemutatására.

Hidas és Kapolcs szószékoltárát már említettük az építészeti keretbe illeszkedő együttesek között, azonban ikonográfiai szempontból is hordoznak a megszokottól eltérő elemeket. Hidas esetében, noha a szobordíszek és az eredeti oltárképek ma már nincsenek meg, érdekes megoldást jelent az oltárfalon a szószékkel egymagasságban végighúzódó, mellvéddel félig takart padsor, amelyen nagy valószínűséggel a presbiterek (a gyülekezet világi előljárói) foglaltak helyet.⁷⁷ Így a prédikáló lelkész szimbolikusan nemcsak, hogy maga mellett tudhatta a gyülekezet vezetőit, hanem egyben az egyetemes papság lutheri elvére is utalt. Kapolcs esetében a hangvető és a falfreskók hordoznak a megszokottól eltérő jelentéstartalmat. A korona formájú hangvető a kereszttel arra utal, hogy a feltámadott Krisztus beteljesítette a törvényt és győzedelmeskedett a halál felett. Az áttört, faragott korona alkalmazása hangvetőként ritka, leginkább a hazai református templomokra (szószékkorona) jellemző. Evangélikus példákat leginkább a felvidékről ismerünk (pl.: Malé Teriakovce /Olajtörek/, Kyjatice /Kiéte/ vagy Rozložná /Hámosfalva/ stb.). A szószékoltáron megjelenő vertikális és horizontális irányú és jelentésükben is gazdag szimbólumok képletesen Krisztus keresztyére utalnak, melyet kiegészítenek a szintén ritka falfreskók. Kapolcson kívül a falfreskó, mint műfaj alkalmazása az evangélikus templomokban nem jellemző⁷⁸. Később, a XIX. század második felében a historizáló, gotizáló stílusú evangélikus templomokban előfordul ugyan, de ott többnyire dekoratív, díszítő funkciót tölt be, melyen belül természetesen megjelenhetnek szimbólumok és apostolképek is.

Kövágóórs középkori eredetű templomában ma egy erősen átalakított és fő darbjait illetően is igencsak hiányos szószékoltár található. Elemzésére és ikonográfiai programjának megközelítően teljes meghatározására mégis azért van mód, mert egy, az Adattárban (103. o.) idézett esperesi vizitáció pontosan leírja az egykori építményt. Az utolsó vacsorát ábrázoló, azóta elveszett későbarokk

⁷⁷ Hasonló megoldásra csak Erfurt környékén található példa: Milbitz bei Rottenbach.

⁷⁸ Az átvett középkori eredetű katolikus templomokban fennmaradtak ugyan falfreskók (legtöbbször a felvidéki evangélikus templomokban), de a reformáció hazai térnyerése után készült freskók alkalmazása igen ritka. Amennyiben megjelennek, akkor is többnyire csak szimbólumokat alkalmaznak vagy pedig dekoratív funkciót töltenek be. Alakábrázolásra Kapolcson kívül eddig más példa még nem került elő a Magyarország területén található evangélikus templomokban.

oltárkép⁷⁹ mellett jobbra Mózes, balra Keresztelő János a báránnyal ma is meglévő szobrai voltak láthatóak. A retabló párkánya alatt az oszlopfőkön harsonát fújó angyalok ültek (ma harsona nélkül). Az oltárkép felett a Szentlelket ábrázoló ezüstszínű galamb ült Csáfordi Tóth Péter patrónus címerével (elveszett). A szószék felett egykor korona formájú hangvető volt, melynek tetején sugarakkal körülvett nap volt látható (elveszett). Érdekes módon az emelvény jobb oldalán, a falon helyezkedett el az a ma is meglévő, fára festett, a jó pásztort ábrázoló festmény, mely aranyozott fa ornamentikával van keretezve. A képet hordozó, több darabból álló deszkaalap felül enyhén ívelődve homorúan behajlik a kép irányába és a képkeretezéshez hasonló aranyozott fa ornamentikával van díszítve.

Az együttes ikonográfiai programja az átlagosnál gazdagabb és több szempontból is érdekességgel szolgál. Mózes elsősorban mint Krisztus előképe van jelen, mint az Istennel kötött szövetség törvényének kihirdetője. Vele szemben, az utolsó vacsorát ábrázoló oltárkép másik oldalán foglal helyet Keresztelő János a báránnyal, aki mint az utolsó próféta és Jézus előfutára, összekötő kapcsot jelent az Ószövetség és az Újszövetség között. Kettejük alakja közrefogja a Krisztus által rendelt úrvacsora szerzését ábrázoló képet, mely az üdvtörténet beteljesedésének kezdetét jelzi. A Szentlélek galambja és a harsonázó angyalok, valamint a korona formájú hangvető pedig a beteljesedett üdvtörténetre utalnak.

Érdekes adalék a jó pásztort vállán a báránnyal ábrázoló „kép”, mely egykoron a szószék magasságában helyezkedett el a falon. Jelentése elsősorban a gyülekezet minden tagjára kiterjedő Isteni szeretet demonstrálása, mely egyedül Krisztus áldozatának következményeként válhatott az emberek számára is elérhetővé. Ez a fajta, hozzáadott képpel való kiegészítése a szószékoltárnak ritka a magyar evangélikus anyagban. Jó pásztort ábrázoló, nem oltárképként használt festmény egyedül Uraiújfalu szószékoltárán, a prédikáló lelkész háta mögött a falon, a hangvető alatt látható. Ritkán az is előfordul, mint például Varsádon, hogy a szószékoltár mellett, a szembőlnézeti baloldalon, a falon hálából kitették II. József portróját. Ugyanakkor ilyen, ikonszerűen megfestett, a szószékoltárhoz ikonográfiaailag is szervesen hozzátartozó hasonló jellegű képről nincs tudomásunk a Dunántúlon. Elbeszélő stílusa hatásos együttesé tehetette egykoron.

⁷⁹ Az egykor felül ívesen végződő, régi oltárkép helyére és méretére utal a mai oltárkép mögött az oltárfalban mind a mai napig megtalálható eredeti bevágás.

A kutatás jelenlegi állása szerint máig nem kerültek még elő olyan dokumentumok, melyek az egyes, azóta eltűnt vagy lappangó hiányzó részek további sorsáról tudósítanak.

Igényes kialakításában, ikonográfiai programjának gazdagságában és díszítésében messze az átlag fölé emelkedik Boba és Várpalota szószékoltára. Bobán az üdvtörténeti tematikájú szószékoltár a törvény és az evangélium párhuzamára épül vertikális elrendezésben. A hangvető tetején Istent dicsőítő, zenélő (a hangszerek legtöbbje ma már nincs meg), harsonázó angyalok fogják közre a törvénytáblákat kezében tartó Mózeset. Az embereknek az ószövetségi törvényeket elhozó Mózes párhuzamaként az oltárretabló az evangéliumot hirdeti. A négy evangélista szimbólumait tartó faragott angyalkák között az utolsó vacsora jelenetét ábrázoló oltárkép foglal helyet. Nemcsak az oltárkép, hanem az egész oltár középpontjába így Krisztus kerül. Az a Krisztus jelenik itt meg, aki betölti a törvényt. Egy evangélikus templom oltára jelentésében és szimbólumaiban azért általában ennél mindig több tartalommal bír. Ennek kihangsúlyozása és valamilyen formában való megjelenítése az oltáron jellemző szinte valamennyi szószékoltár felépítésére. Bobán is a hangvetőn található zenélő angyalok a feltámadt és élő Jézus Krisztust hirdetik. Így a szószékről prédikáló lelkész fizikailag a törvény és az evangélium között foglal helyet, és mindkettőt hirdeti.

Várpalotán a szószékoltár mind formájában, mind pedig részletgazdag, igényes kialakításában eltér a legtöbb hasonló korú evangélikus építménytől. Az együttes ikonográfiai programja az üdvtörténetet mutatja be a keresztfeszítéstől a feltámadásig. Mózes és Áron nagyméretű szobrai közrefogják az oltárképet. Ezáltal jelentésük is túlmutat az Isten és ember közötti kettős kommunikációra való utaláson. Azt hangsúlyozzák, hogy az ószövetség lezárult és egy új szövetség lépett a helyébe. Nincs már többé szükség Áron áldozatára, Jézus áldozata volt az utolsó, mely árán megváltotta az egész világot a bűneitől. Az oltárretabló felett a feltámadt, győzedelmes Krisztusra utaló szimbólumok és alakok foglalnak helyet. A prédikáló lelkész mögött a háttérben a Szentháromságra utaló Istenszem motívum látható, a párkányon egy kelyhet és egy kürtöt tartó angyalka fogja közre a minden fölé magasodó, keresztes zászlót tartó élő bárányt. Az együttes érdekessége, hogy nincs igazi hangvetője, csupán a retabló folytatásaként emelkedik, a szószékről prédikáló lelkész számára ajtónyílással áttört építmény a

magasba. A kompozíció és a kivitelezés minősége kiemeli a szószékoltárt a hasonló építmények köréből.

Uraiújfalu szószékoltárának ikonográfiai programja a magyarországi evangélikus anyagban is rendhagyó módon utal a törvény és az evangélium párhuzamára. A mózesi törvénytáblákat hordozó hangvető és a templomban helyet foglalókat bűnbánatra felhívó, Keresztelő Jánost ábrázoló oltárkép közrefogják a jó pásztor képében ábrázolt Jézust. Mint utolsó próféta és Jézus előfutára, Keresztelő János személye összekapcsolja az Ószövetséget az Újszövetséggel. A próféta kezében mondatszaggal ellátott keresztes botot tart, rajta *Ecce Agnus Dei* felirattal, a lábánál pedig, Jézus Krisztust jelképező bárány foglal helyet. Az elveszett bárányt megkereső pásztor a bűnös emberre utal, aki eltévelyedik ugyan, de aki Krisztus segítségével megtérhet bűneiből. A szószékoltáron a jó pásztor alakja táblaképként a szószék mögött, a hátfalon látható. Alakját csupán a prédikáció alatt takarja el a szószékre lépő lelkész, aki onnan szólítja fel bűnbánatra a híveket és hirdeti nekik az evangéliumot. A bűnbánat fontosságának ennyire markánsan történő kihangsúlyozása és a törvény-evangélium párhuzamának ilyen módon megvalósuló ábrázolása szintén példa nélküli a Kárpát-medence evangélikus anyagában.

Sajátos elemekkel építkezik Tét szószékoltára. Az együttes ikonográfiai programja a passiótörténetre összpontosít. Az oltárképen a Getsemáné kertben imádkozó Jézusnak megjelenik az Úr angyala, míg a háttérben, az alvó tanítványok mögött már megjelenik az elfogására küldött sereg. A hangvető tetején elhelyezkedő, nagyméretű Krisztus szobor a báránnyal és a keresztre csavarodott kígyóval pedig hangsúlyosan utal a feltámadott, a bűn és a halál felett is győzedelmeskedő Istenfiára. A tekintélyesen kiemelkedő szószékkosár felett, közvetlenül a hangvető alatt kétoldalt a hátfal szélein elhelyezkedő, az Istent dicsőítő aranyozott puttók szintén a feltámadt Krisztusra utalnak.

Murgán a szószékoltár ikonográfiai programja nem határozható meg teljes mértékben a hiányzó eredeti oltárkép és a hangvető oromdíszének hiányában. A megmaradt szobrok és szimbólumok, valamint a kompozíció sajátosságai mégis a ritka együttesek közé emelik az építményt. A retabló Mózes és Áron szobraival díszített párkánya fölé hangsúlyosan emelkedik a szószékkosár. A szószék lábánál és a hangvető szélén ülő, Istent dicsőítő angyalok jelképesen az igehirdető lelkészt

is a feltámadás örömét átélő, az evangéliumot hirdető bibliai alakok közé emeli. A szószék és a hangvető együttesének ilyen jellegű kiemelése egyedi megoldást jelent a dunántúli evangélikus anyagban. A szószék mellvédjén középen látható faragott és festett lángoló szív az Isten iránt érzett odaadó szeretetet jelképezi. A szószékoltáron az eddig megszokottól eltérően markánsabban különül el a mennyei és a földi szféra.

Meszlenben a szószékkosár-hangvető együttese a törvény és az evangélium párhuzamára épül. A szószékkosár oldalát díszítő négy evangélista mellé szimbolikusan a szószéken prédikáló lelkész is odaáll, aki így a törvényt és az evangéliumot egyaránt hirdeti. A szószékoltár ikonográfiaailag azonban nem tekinthető egységesnek. A szószékkosár és a retabló díszei és elemei valószínűleg külön készültek és csak a templomban építették össze őket. A retabló elemezhető díszei az oltárkép és a felette látható faragott Istenszem motívum. Jézus megkeresztelésének jelenete egyedülálló a dunántúli evangélikus anyagban⁸⁰. A bűn nélkül való Jézus, az Isten fia nem a megtisztulás miatt keresztelkedett meg, hanem, hogy betöltse a Törvényt (Mát 3, 13-17). Oltárképként való megjelenése a szószékoltáron talán annyiban kapcsolódik csak a szószék programjához, amennyiben a hívek figyelmét szándékozik felhívni a megtérés és a megtisztulás fontosságára. Az építmény egészét tekintve a kapcsolat a retabló és a szószék között azonban így sem tekinthető szervesnek, sem ikonográfiaailag, sem pedig stilisztikailag.

A kivételek sorában utolsóként Bátaapáti szószékoltára nem is annyira tematikájában, mint inkább kialakításában tér el a Tolna megyei hasonló építményektől (Adattár, 10. o.). A retabló felépítése nem követi a „hagyományos” elrendezést, hanem egyedi megoldást választ az önálló párkánytagokat hordozó oszlopokkal és az átlagosnál keskenyebb felépítéssel.

Hazai és nemzetközi analógiák

⁸⁰ Uraiújfalu szószékoltárának oltárképe ugyan szintén Keresztelő Jánost ábrázolja, de csak önmagában és más összefüggésben (lásd ott).

A Dunántúlon található szószékoltárok tipológiai rendszerezésekor a fennmaradt emlékek között négy nagyobb, karakterisztikus jegyekkel rendelkező csoportot határoztunk meg és különítettünk el, melyeknek jellegzetes darabjai gyakorlatilag egy időben, egymással párhuzamosan jelentek meg és terjedtek el a Türelmi rendeletet követő időszakban a Kárpát-medencében. A szószékoltárok kialakítását, úgy formailag, mint esztétikailag többféle tényező befolyásolhatta és befolyásolta is az általunk tárgyalt területen és időszakban. Mivel a dolgozatunkban eddig még csak vázlatos utalások történtek a hazai és nemzetközi párhuzamokra, ezért a továbbiakban erre teszünk kísérletet.

A szószékoltárok német területen végbement fejlődésének történetét már felvázoltuk dolgozatunk elején, azonban a nyugaton lezajlott folyamat több szempontból sem alkalmazható egy az egyben a magyarországi viszonyokra. Természetesen a német evangélikus vidékekről érkező hatások a szószékoltárok kialakításában és felszerelésében tagadhatatlanul jelentős szerepet játszottak, de ez a befolyás semmiképpen sem volt kizárólagos és főleg nem adott minden tekintetben kielégítő választ a dunántúli emlékek egy meghatározóan jelentős hányadának eredetét, formáját és kialakítását illetően.

A Dunántúlon fellelhető négy szószékoltár típus közül főleg a retablóba épített szószékeknél és a templomhajót vagy az apszist lezáró építményeknél található a legtöbb és a legszembetűnőbb német kapcsolat. Az oltárépítménybe behelyezett szószékek esetében a retabló szerepe jelentősen megváltozott a katolikus gyakorlathoz képest. Az oltárfal mérete általában csökkent és többnyire csak keretül szolgált az építmény közepén hangsúlyosan megjelenő, a díszítéseit által külön is kiemelt szószéknek. A XVIII. század elején, a Lipcse környéki vidéki evangélikus templomok felszerelése céljából több építész is terveket és mintákat dolgozott ki⁸¹ a gyülekezetek számára, melyek a fenti elrendezést követték. Terveik olyan olcsóbb, fából készíthető megoldásokat soroltak fel, melyek aránylag könnyebben kivitelezhetőek voltak. A papírra vetett variációk alapjául az oltárfalba épített szószék típusa szolgált. A közel száz évvel később, a Dunántúlon szintén fából készült, retablóba szerkesztett szószékoltárok több ponton is követik a német előképeket. A legtöbb párhuzam a hasonló szászországi vidéki evangélikus emlékekkel található, de Hessenben és Thüringiában is számos

⁸¹ Joh. Christian Senckeisen: *Leipziger Architectur- Kunst- und Seulen-Buch*, vagy pedig G. P. Schillinger tervrajzai, melyeket H. Mai is közöl, i.m. 82. o., 244-246, 248-251. o..

kisebbségi településen maradtak fent mintaként szolgáló együttesek. Lipcse környékén Plaußig vagy Neukirch/Lausitz, Hessenben Lauterbach szószékoltára hozható fel a máig fennmaradt emlékek közül példaként⁸². A legnagyobb eltérést a közel száz évvel később készült dunántúli emlékek esetében a barokk díszítőelemek, ornamentika és faragások visszafogottabb használata jelenti.

A templomhajót vagy az apszist lezáró oltárépítményekhez ugyancsak számos német előkép található. Legtöbbször az átvett középkori templomok apszisait zárta le egy olyan, ajtókkal ellátott fal, mely fölé emelkedett a szószéket és a hangvetőt is magába foglaló építmény. Amennyiben a templom egyenes záródású volt, az építmény a hajó végében zárt körül egy sekrestyeként funkcionáló teret. A H. Mai által meghatározott tipológiai felosztásban *nyugat-thüringiai* típusnak elnevezett szószékoltárok a XVII. század végétől Eisenach és Gotha környékén alakultak ki és a XVIII. század második felétől terjedtek el más német területeken is. Ilmenau, Milbitz bei Rottenbach⁸³ szép példái a fából készült lezárásoknak, melyek dunántúli párhuzamai Hidas, Kapolcs és Nagygeresd szószékoltárai. A falazott lezárások klasszicista példái: Bienstädt, Gierstädt, Osthausen⁸⁴, melyeknek az általunk tárgyalt területeken Alsóság, Felpéc, Gérce, Magyarbóly és Sárvár szószékoltárai felelnek meg a leginkább.

Ugyanakkor a szószékoltárok kialakulását befolyásoló hatások vizsgálatánál fontos megjegyeznünk, hogy a dunántúli emlékek között ezt a két csoportot csak az építmények egy kisebb hányada képviseli (a 67 emlékből mindösszesen 12, ha a klasszicista példákat is ide soroljuk). Azonban a legtöbb szószékoltár a Dunántúlon nem a fent említett típusokból áll, hanem a hangsúlyos retabló mögött rejtve maradt szószékekből, illetve a párkány fölé teljes terjedelmében kiemelkedő szószékekből és a felettük tornyosuló hangvetőkből. Ezeknek az emlékeknek pedig közvetlen német kapcsolata már korán sem olyan egyértelmű, mint az előzőknek.

A retabló két oldalán enyhén előrelépő, a főpárkányt hordozó, oszloppal vagy oszloppárral keretezett, fából készült együttes, középen legtöbbször az oltárképpel, mely felett a szószék-hangvető együttese állt, nem volt jellemző a

⁸² H. Mai i.m. képjegyzékében számos barokk és klasszicista stílusban készült emléket közöl ebből a típusból (az említett példák: képjegyzék: 242., 247., 19.kép).

⁸³ H. Mai: i.m. képjegyzék: 34., 35. kép.

⁸⁴ H. Mai: i.m. képjegyzék: 38., 39., 45. kép.

németországi evangélikus szószékoltárokra, annak ellenére, hogy egyes elemei külön-külön azért megtalálhatóak voltak. Ezeknek a dunántúli emlékeknek legközvetlenebb kapcsolat a hazai katolikus templomok fő- és mellékoltáraival van. A hangsúlyos oszlopokkal és erőteljes, golyvázódó főpárkánnyal keretezett együttesek legtöbbször kitöltötték a katolikus templomok apszisának egészét. A méretükben márcsak a szószék elhelyezése miatt is redukált és külső formájukban leegyszerűsített, illetve oromdíszekben átalakított evangélikus szószékoltárok közvetlen példaképei leginkább a kisebb vidéki plébániatemplomok XVIII. században készült oltárai lehettek. Természetesen a XVII. század végén és a XVIII. század elején készült katolikus fő- és mellékoltárok között több típus és forma is létezett, nem csak az oszlopokkal keretezett retabló oltár. Azonban az evangélikus szószékoltár koncepciójának több okból is ez a felépítés felelt meg a legjobban. Egyrészt a katolikus oltárok közül egyedül ez a szerkezet volt képes arra, hogy, megfelelő hátsó megerősítéssel elviselje a szószék és a rajta helyet foglaló lelkész súlyát, valamint esztétikailag is aránylag könnyen összhangba volt hozható a szószék-hangvető tömegével.

Nem elhanyagolandó körülmény, hogy a magyar evangélikus templomokba készült, későbarokk stílusú szószékoltárok, a német területek emlékeivel ellentétben, elsősorban anyagi okokból szinte kivétel nélkül mind fából készültek, legfeljebb talapzatuk vagy oltármensájuk épült kőből vagy téglából. Itthon legtöbbször a flóderozás technikáját használták fel arra, hogy az így készült építmények nemes anyag (kő vagy márvány) látszatát keltsék. Német területeken, a falusi és az egyes városi templomokat leszámítva többnyire a falazott technika volt túlsúlyban. Márcsak az eltérő anyaghasználat miatt is a hazai építmények, úgy méretben, mint kialakításban is jelentősen eltértek a német területeken kialakult mintáktól. Ugyanakkor az itthon, fából készült szószékoltárokat összeállító asztalosok és egyéb mesterek nagy többségükben mind helybéli, vagy nemrég letelepedett iparosok lehettek, akik egészen a Türelmi rendeletig, a török alól felszabadult területeken, de a Dunántúl más részein is, egyházi megbízásuként csak az újjáépülő katolikus templomok berendezéseire kaphattak megrendelést. Az első betelepítések után közel 50 évvel, 1781 után, az új oltárforma iránti kereslet megjelenésekor szinte természetes módon nyúltak a már ismert, és a célnak legmegfelelőbb formákhoz és azokat alakították át a

megrendelő igényei szerint. Kezdetben talán ennek a fejlődési folyamatnak tudható be, hogy több szószékoltár esetében maga a szószékkosár rejtve maradt a retabló mögött és csak a hangvető emelkedett az együttes fölé.

A nagyobb, városi templomok példája, mint a győri, karmelita templom (fő- és mellékoltárai a XVIII. század első feléből), a pápai, Mária mennybemenetele templom (oltárai 1750 körül), a pécsi, székesegyház, de Sopron és Veszprém nagy templomainak berendezései is példaként szolgáltak a kisebb vidéki templomok számára. A katolikus püspökök és a nagybirtokos földesurak is nagy szorgalommal építették újjá a területükön lévő templomokat, illetve emeltek újakat és szerelték fel oltárokkal és egyéb berendezési tárgyakkal. Így több vidéki templomba kerültek hasonló felfogásban készült oltárok.

Tolna és Baranya megyében, ahol a legtöbb hasonló felépítést követő evangélikus szószékoltár épült, példaként említhetjük a lehetséges előképek között Iregszemcse 1766-ra felépült katolikus templomának főoltárát, melynek formája és kialakítása visszaköszön több tolna megyei evangélikus szószékoltáron is a század legvégén. A Dél-dunántúli Eszterházy uradalom intézői központjába, Dombóvárra a XVIII. század 50-es éveinek végén Kismartonból hozatott barokk oltárok is a lehetséges előképek közé sorolhatók, vagy a pécsi székesegyház oltárai (több közülük annak 1882-es átépítése után a szintén Tolna megyei Kurdra került) szolgálhattak példával az evangélikus szószékoltárok megtervezésekor⁸⁵.

Minél közelebb volt az adott evangélikus település a nyugati határszélhez, annál több korabeli levéltári utalást lehet találni arra, hogy az ottani gyülekezetek, lehetőségeikhez mérten tervekért és kivitelező művészekért közvetlenül Bécshez fordultak. A távolabbi vidékeken a nagyobb városok (püspöki székhelyek), mezővárosok és uradalmi, intézői központok szolgáltak megfelelő szakemberekkel, melyekhez vándorfestők és szobrászok is csatlakoztak.

A Dunántúlon megtalálható szószékoltárok hazai és nemzetközi analógiáinak kutatása még csak a kezdeténél tart. A korszak bonyolult és igencsak összetett, ugyanakkor meglehetősen instabil társadalmi viszonyai számos

⁸⁵ A dunántúli kisebb katolikus templomokban található oltárok és berendezési tárgyak hiányos dokumentálása és feldolgozatlansága miatt viszonylag kevesebb példát tudunk említeni feltételezésünk alátámasztására. Reméljük, hogy ezen emlékek folyamatban lévő felmérése, valamint eredményeinek publikálása után több adalékkal szolgálhatunk érveink támogatására.

kulturális hatás keveredését, illetve egymással párhuzamos jelenlétét okozták, melyek tisztázására elengedhetetlen a terület fennmaradt egyházi emlékeinek és levéltári anyagainak még alaposabb vizsgálata.

Oltárképek

Minden evangélikus templom oltárát vagy szószékoltárát egy bizonyos bibliai-tanítói képrend jellemez. Díszítésüknek, szobraiknak, festményeiknek feladata az áhítat vagy az istenimádat lelki előkészítése mellett elsősorban a tanítás. Az evangélikus felfogás szerint az oltár az úrvacsora kiszolgáltatásának helye. Az oltár előtt történik minden, a gyülekezet életében fontos esemény: a keresztelezés, a konfirmáció, a házasságok megáldása és sok helyen a felravatalozott halott búcsúztatása is. Isten és ember találkozási pontja.

Az evangélikus egyházban az oltárképnek, néhány kivételtől eltekintve mindig meghatározó, központi szerep jutott az oltár vagy a szószékoltár együttesén belül. Az általunk tárgyalt periódusban készült képek között az igazán nagy különbségek nem a felhasznált tematika változatosságában, hanem leginkább a kivitelezés sokszínűségében mutatkoztak. A naiv, fára vagy zsákvászonra festett parasztkorok képektől a bécsi akadémiát végzett, neves festők által készített színvonalas, igényes művekig szinte minden megtalálható a közel egyidőben készült evangélikus templombelsőkből, utalva a korszak összetettségére és a gyülekezetek valamint a helyi közösségek etnikai, társadalmi és anyagi különbségeire. Az oltárképek részletes elemzése, csoportosítása és összevetése közelebb vihet minket a szószékoltárok, valamint a korabeli protestantizmus és ezen keresztül a korszak alaposabb megismeréséhez.

A dunántúli evangélikus templomokban máig fennmaradt későbarokk oltárképek tematikája néhány fontosabb bibliai jelenet bemutatására szorítkozik. A leggyakrabban ábrázolt jelenet az utolsó vacsora (25 db), ezt követi a keresztfeszítés (18 db), majd a Getsemáné kerti jelenet (5 db), a mennybemenetel (3 db), az emmausi vacsora (2 db), a keresztút (1 db), Keresztelő János (1 db), Krisztus megkeresztelése a Jordánban (1 db), a tizenkét éves Jézus a templomban (1db, de később készült), továbbá hat olyan hely van, ahol mára már nem maradt fenn az eredeti oltárkép. Ezen kívül egy helyen található ma

eredetileg nem oltárképnek készült kép (Vönöck, Krisztust megfosztják ruhájától) és egy helyről tudható, hogy sosem készült kép az oltárra (Mezőlak).

Az összehasonlító elemzésre leginkább az utolsó vacsora és a keresztrefeszítés legnagyobb számban fennmaradt jelenetei alkalmasak. A képek úgy külső formájukat, mint kompozíciójukat tekintve is igen eltérőek lehetnek egymástól, ami nagy óvatosságra inti az elemzőt, és egyben rámutat magának az elemzésnek a határaitra is. Ugyanakkor bizonyos evangélikus ikonográfiai sajátosságok fellelhetők, azonosíthatók és párhuzamba állíthatók a legtöbb kép esetében. Minőségileg is igen nagy különbségek mutatkoznak az egyes ábrázolások között. A gyülekezetek anyagi lehetőségeikhez mérten elkészítették, készítették vagy pedig adomány, esetleg vásárlás útján jutottak az alkotásokhoz. A levéltári feljegyzésekben több helyen is található utalás a berendezések és oltárképek beszerzésére kiküldött, általában két-, háromtagú bizottságokról, melyek megfelelő mesterek vagy alkotások után „kutattak”. A bizottságok kiküldése mindig egy hallomás vagy levelezés útján meghatározott cél felé irányult, de előfordult az is, mint például Győr esetében, hogy három helyről, három különféle oltárképet illetve berendezést szereztek be, majd választottak ki és raktak össze helyben.

A reformáció után közel két évszázaddal, a Kárpát-medencében a XVIII. század végén – XIX. század elején későbarokk vagy klasszicizáló későbarokk stílusban épült evangélikus templombelsőekben található oltárképek tematikájában leginkább a nagycsütörtöki és a nagypénteki események ábrázolása vált általánossá⁸⁶. Ennek oka elsősorban az evangélikus teológiában keresendő, melyben központi szerepet játszik az úrvacsoratan és Krisztus személye. A szószékoltárokon és a külön álló oltárokon ma, a Dunántúlon fellelhető oltárképek közül először az utolsó vacsorát ábrázoló képeket vetjük össze.

Noha külső alakjukban⁸⁷ és méreteikben igen eltérő alkotásokról van szó, az utolsó vacsora ábrázolások legtöbbje egy változatos formájú, terített asztal körül ülő vagy részben álló csoportot mutat be. A feldolgozott események közül

⁸⁶ A XIX. század második felétől jelentősebb változások mentek végbe az evangélikus liturgiában, melyek kihatottak az oltárképtematikára is (ez általában bővülést jelentett).

⁸⁷ Az egyszerű téglalaptól a többszörösen konvex-konkáv ívvel végződő keretű képekig sokféle típus és forma megtalálható.

leggyakrabban a jobb kezét felemelő, a tanítványaihoz beszélő, ülő pózban ábrázolt Jézus látható a képeken, de szintén gyakran előfordul az úrvacsora alapítására utaló kenyértörés pillanatának megörökítése is. Ezen kívül megjelenik még a tanítványainak enni adó és az árulásról beszélő Jézus ábrázolása is. Az utolsó vacsora oltárképén belül a kiválasztott jelenet ritkán függött össze közvetlenül magának a szószékoltárnak az ikonográfiai programjával, inkább a festő vagy/és a presbitérium igényét és elképzelését tükrözhetette.

A történet ábrázolásának többféle típusa is használatban volt. Az egyszerűbb, szerényebb kivitelű képeken egyszínű, semleges háttér előtt mutatta be a szerző az eseményt, melynél a mennyezetről függő égő olajmécses fénye világította meg és emelte ki az asztal körül ülőket. Az egységes háttér hatásosan hangsúlyozta ki a szereplők arcvonásait és gesztusait, messziről is jól láthatóvá és értelmezhetővé tette az oltárkép mondanivalóját.

A jelenet bemutatásánál gyakori kiegészítő elemként jelent meg a kép szélein látható színpadszerűen széthúzott függöny vagy drapéria, mely a megtörtént esemény fontosságának és hitelességének kívánt mintegy revelációszerűen nyomatékot adni. A naiv, fára festett parasztbarokk oltárképtől (Öcs) az igényesebb kivitelezésű képekig (pl.: Boba, Györköny, stb.) sok helyen megjelenik a többé-kevésbé hangsúlyosan ábrázolt drapéria. A legelterjedtebb ábrázolásmód azonban mégsem csupán a függönyt használta fel a hatás fokozására, hanem a fiktív építészeti háttér előtt, a viszonylag nagyobb rálátást és perspektívát biztosító, térben lefestett eseményt. Az erős oszlopok, hevederívek és boltozatrészek egyáltalán nem követték az építészet logikáját és a fizika törvényeit, jelenlétük csupán szimbolikus jelentőségű volt, az esemény történetiségére utaltak, és ki akarták emelni annak magasztos voltát.

A jelenet bemutatásában elsődleges szempont volt a történet hiteles és pontos ábrázolása, melynek csak egyik eszköze volt a háttér kialakítása. A kompozíció szempontjából a tanítványok bemutatása és elhelyezése az asztal körül nagy jelentőséggel bírt. A fennmaradt emlékeken, a cél elérésének érdekében változatos megoldások születtek. Általában hat-hat tanítvány ült vagy állt az asztal jobb és baloldalán, de megjelent a páratlan elosztás is (pl.: Felsőnánán 9/3), és az asztalt körülülő tanítványoknak a nézők felé részben háttal való elhelyezése is. Van olyan jelenet, ahol az apostolok testének és ruhájuknak

egy részét eltakarja a kép széle, miáltal a nézők közelebb kerülnek a jelenethez, de van olyan kompozíció is, ahol a nézők nagyobb rálátással, magasabbról és távolabbról szemlélhetik az eseményeket. A legtöbbször az asztal körül a Jézusra feszülten figyelő tanítványokat láthatjuk ülni, arcvonásaik a kenyértörés pillanatának fontosságát és az Úrvacsora szereztetésének jelentőségét hangsúlyozzák. Az árulásról beszélő Krisztust ábrázoló képeken, a kijelentésén megdőbbenő, vitatkozó, összesűgő és tiltakozó gesztusok és arcvonások is leolvashatók az apostolok arcáról.

A tanítványainak enni adó, az asztal mellett álló Krisztus is több esetben megjelenik (pl.: Nemeskolta) az ábrázolásokon. A jeleneteken, a képből kinéző Júdás kivételével, akit legtöbbször még a kezében szorongatott pénzeszacskó is azonosít, minden apostol feszülten figyeli az első úrvacsora osztását és Jézus szavait. Több képen Jánost, a legkedvesebb tanítványt Jézus mellére hajtott fejjel ábrázolják, szeme egyes képeken csukott, máshol pedig nyitott. A csukott szemű, alvó János ábrázolása a mennyei titkokat fürkésző apostolra utal.

A képeken szereplő asztalok alakja is igen eltérő formákat ölthetett. A kerek és a téglalap vagy szögletes forma mellett megjelent még az íves, félkör alakú (Felpéc), és az egyedi alakú (Gérce) elrendezés is. Abban azonban minden kép megegyezett, hogy az asztalfőnél, ami rendszerint közepén, a nézővel szemben volt (lehetett az asztalfő a szembőlnézeti jobboldalon is, mint Felsőnánán), Jézus foglalt helyet. Rendszerint ülő pózban ábrázolták, de megjelent állva is, mikor tanítványainak enni adott (Bátaapáti, Egyházaskozár, Felpéc, Nemeskolta). Tipikus protestáns ikonográfiai elemként jelentkezett, kivétel nélkül minden evangélikus oltárképen az az ábrázolásmód is, miszerint csupán Jézus viselt festett glóriát feje felett, a tizenkét tanítvány közül azonban senki.

Változatos ikonográfiai jelentést tartalmaznak a képeken szereplő tárgyak, illetve az asztalon megjelenő ételek is. Az utolsó vacsorát bemutató oltárképeken az abrosszal leterített asztalon általában mindig szerepel kenyér és borral telt kehely. Van olyan jelenet, ahol ez a kettős kiegészül egy vagy több tállal, melyen/melyeken a pászkavacsorára utaló sült bárány látható. A tárgyak sorát kiegészíthetik az előtérben elhelyezett, lábmosásra használt edények és olajos korsók. Ritkán mellékszereplők is kísérik az utolsó vacsora központi jelenetét

(Várpalota, karzatkép vagy Felsőnána, oltárkép), akik vagy a felszolgálásban segítkeznek vagy pedig az edények elmosogatásában működnek közre. Felsőnánán nagy valószínűséggel magának a festőnek az önarcképe lehet a kép jobboldalán, Krisztus lábánál elhelyezkedő, térdeplő és a többi szereplőhöz képest jóval kisebb méretű fiatalember.

Az utolsó vacsora jelenetét bemutató oltárképek jelentős részén (12 képen a 25-ből) a reformáció korai korszakában, főleg a német területeken megjelenő evangélikus hagyomány folytatásaként fontos szerepet kaptak a festményeken az írott bibliai idézetek. A Dunántúlon leggyakrabban 1 Kor 10,16 vagy Máté 26, 26-28 idézetei szerepelnek, rendszerint az oltárképek alsó sávjában, de előfordulhatnak a predellán is (pl. Nagysimonyi, Nemeskér). A festett és írott bibliai szövegek általában⁸⁸ a kompozíció szerves részét képezik és erős szálakkal kötődnek a reformáció korai korszakának képfelfogásához, illetve a képekhez való viszony átértelmezését kísérő vitákhoz az újkor küszöbén.

A reformáció kezdeti szakaszában a „régí” (római katolikus) egyházi intézményektől való elszakadás vágya fordította Luther követőit az addig legitimációként, vagyis a hit anyagi szimbólumaként felhasznált képek ellen. A képek többé nem képviselheték az egyház intézményét, és nem jelenhettek meg a tradíció bizonyítékeként szolgáló kultuszképként. A keresztény tanítás tisztaságának mércéje a bibliai szöveg betűje lett, melyet a reformáció követői a Szentlélek segítségével értelmeztek. *Mert szavakon áll minden fundamentumunk, védelmünk és erősségünk minden tévelygés és csábítás ellenében*, írta Luther a *Nagy Katekizmusban*⁸⁹. Maga a kép jelentősen visszaszorult a szó szerint értelmezett és egyedül hitelesnek tekintett szöveggel szemben. A szöveg primátusának hangsúlyozása a kezdeti időszakban néhány kép nélküli, csupán írott bibliai szöveggel készült oltárképben nyilvánult meg a legradikálisabban. Ilyen például a dinkelsbühli evangélikus gyülekezet 1537-ben készült oltárképe⁹⁰ is. A festmény és szobor nélküli oltárképen az eddig kizárólag csak a képeket megillető helyre állított írott szöveg a képeknek kijáró tiszteletet magának követelte és tüntetőleg mellőzte a festett képet. Noha a képet teljes egészében

⁸⁸ Több esetben valószínűsíthető, hogy az írott szöveg később került a képre.

⁸⁹ 1529.

⁹⁰ Méretei: 95x160cm.; vö. C. BÜRCKSTÜRMER, *Geschichte der Reformation und der Gegenreformation in der ehem. Freien Reichsstadt Dinkensbühl*, Dinkensbühl, 1914, I, 65 skk.

kihagyó, az azt csak írással helyettesítő oltárkép nem vált általánossá az evangélikus egyházban, az írott szöveg jelenléte még sokáig fennmaradt. A lutheri felfogás szerint, az ezek után már csak emlékeztetőül vagy tanúságképpen használható oltárképeknél továbbra is fennállt annak a veszélye, hogy a szöveg nélkül használt kép félrevezeti a nézőt. A téves vagy a nem teljes megértés lehetőségének kiküszöbölésére felhasznált, a bibliai szövegekkel kísért és az úgy szólván „megzabolázott” képek már nem jelenthettek veszélyt a gyülekezetekre nézve. Erre példa Elmlohe⁹¹ templomának írott szövegekkel körülvevő oltárképe 1645-ből. A látvány és a jelentés közvetlen kapcsolatának igénye azonban nemcsak a protestantizmusra volt jellemző, hanem szervesen beleilleszkedett abba az egyetemes folyamatba, melynek során a középkori kultuszkép az újkor műalkotásává vált a XVI. század során.

A reformáció korai korszakára jellemző kép és szöveg konfliktusa a XVII. századra enyhült, az oltárkép emlékeztető jellege erősebbé vált, a protestantizmus megerősödésével pedig magának az oltárképnek a szószékoltáron belül játszott szerepe is vesztett jelentőségéből. A protestantizmus egyházainak konszolidálódásával, és nem utolsósorban a képnek az újkor küszöbén történő műtárggyá válásával párhuzamosan az írott szöveg megjelenítése az oltárképen mindinkább feleslegessé, mellőzhetővé vált. A szöveges oltárképek viszonylag kései továbbélése a Kárpát-medencében főleg a XVIII. század elején bekövetkezett, a jobbára német származású, falusi evangélikus lakosságnak a hagyományaihoz és szokásaihoz már csak az elvándorlás miatt is szorosabb kötődésével, illetve a korabeli lelkészi kar tagjainak szinte hagyományos, hosszabb-rövidebb ideig tartó külföldi tanulmányútjai (peregrináció) során szerzett személyes tapasztalataival indokolható. A szövegek oltárképeken való alkalmazása magyarázható még a Magyarországon viszonylag sokáig tartó és igen keményen fellépő ellenreformációs gyakorlattal is.

A megfeszített Krisztus témájában egységesebb alkotások születtek, ami nem jelenthet meglepetést az elemző számára, hiszen e képtípus esetében nincs lényegi különbség a katolikus és az evangélikus felfogás között. Csupán a

⁹¹ Elmlohe (Alsó-Szászország) 14. században épült templomát a 17. század közepén építették be parasztkorok stílusban, külön oltárral, szószékkal és festett karzattal. Vö. ERNST WITT, *Alte Kirchenräume in Dörfern und Flecken Niedersachsens, Hannover, 1971, 98.o.*

részletekben, a mellékszereplők ábrázolásában vagy elhagyásában, illetve a képeken található szimbólumok és utalások használatában mutatkoztak jelentősebb eltérések az egyes alkotások között.

Krisztus keresztre feszítése az üdvtörténet csúcspontját, beteljesedését jelentette. A nagypénteki esemény fordulópontnak számított és központi szerepet játszott a keresztények életében. A protestantizmus számára, márcsak a szentek túlzott tiszteletének és közbenjáró szerepének ellensúlyozása végett is központi témává vált Krisztus áldozatának hangsúlyozása. A ma még a Dunántúlon fellelhető 18 darab, a vizsgált időszakból származó oltárkép ennek a szándéknak erőteljes jelenlétéről tanúskodik.

A keresztfeszítés jelenetét ábrázoló evangélikus oltárképeken a legnagyobb eltérések kevésbé a kereszten függő Krisztus alakját vagy ruháját érintik, mint inkább a háttér kialakítását. A legtöbb különbség a képek között a mellékszereplők megjelenésében, a járulékos szimbólumok használatában, illetve elvetésében érhető tetten. Az evangélikus felfogásnak leginkább a kereszten halottként ábrázolt, magára maradt, az emberiség bűneiért egyedül szenvedést vállaló Krisztus felelt meg. A *solus Christus* lutheri elvének figyelembe vétele döntően hatott a kompozícióra⁹². Ezért ábrázolják nagy előszeretettel az evangélikus oltárképek a mellékalakoktól és egyéb szimbólumoktól mentes jelenetet, ahol Krisztus meggyötört alakja magányosan függ a kereszten. Nem a sebek megjelenítése volt a döntő, hanem a minden emberért megtett áldozat bemutatása. A cél elérésének érdekében, ha nem is volt kimondottan tiltott (erre írásbeli utalás sehol sem található), de mindenképpen zavaró, figyelemelterelő körülményt jelentett a mellékalakok szerepeltetése, ezért általában ezek elmaradtak. Ugyanakkor ezt az elvet, az emlékek tanúsága szerint a gyakorlatban nem mindig sikerül betartani a művészeknek vagy betartatni a megrendelőknek és több képen is megjelentek mellékszereplők (Gyórszemere, Nemescsó, Sárszentlőrinc és Tófü)⁹³. Gyórszemere egyszerű, provinciális szószékoltására eddig ismeretlen helyről (talán vásárlás útján) kerülhetett az a rendkívül kvalitásos, érzelmekkel telített oltárkép, melyen a kereszt mellett János és a két Mária feldúlt és szenvedő alakja látható fejük felett halvány dicsfényvel (!).

⁹² Az elsők között Cranach művészetére.

⁹³ Ezen képek közül többről is okkal feltételezhető, hogy nem evangélikus megrendelésre készültek, hanem vásárlás útján jutott hozzájuk a gyülekezet.

Nemescsó korai, még az artikuláris korszakból származó oltárképén János és Mária nagyméretű alakjai keretezik a velük szinte egyméretű, keresztrefeszített Krisztust. Sárszentlőrincen Mária, Tófűn pedig János alakja jelenik meg a kereszt tövében. Tófűn a kereszt tövében, egy kosárban láthatók még Jézus megkínzásának eszközei is (kalapács, szögek, fogó, stb.).

A megfeszített Krisztus alakján megjelennek ugyan, de nem hangsúlyosak a sebek. Legtöbbször magának a tájnak és a háttérnek a kialakításával próbálja meg az alkotó kiemelni a jelenetet és fokozni a drámai hatást. Leginkább az elsötétült, viharos égbolt és a terméketlen, sziklás környezet utal a rendkívüli eseményre.

A képek felén (9 képen) több-kevesebb hangsúlyt kap a háttérben látható Jeruzsálem falainak és házainak ábrázolása. Elmosódva, utalásszerűen van jelen a város (pl. Kistormás, Majos, Mucsfa, Várpalota), vagy hangsúlyosan (pl.: Izmény, Mekényes, Szárazd), a háttér szinte egészen kitöltve jelenik meg. A házak, tornyok és városfalak ábrázolásakor a szerzők általában nem töreksenek a történeti hűségre, hanem csak az esztétikai hatás érdekében hangsúlyozzák, vagy emelik ki az épületeket.

Az utolsó vacsorát ábrázoló képekhez képest fontos különbséget jelent, hogy ezeken a festményeken külön sávot elfoglaló írott-festett bibliai idézetek nincsenek. Kivételt talán csak Mucsfa oltárképe jelent, ahol a festmény felső keretéhez ékeltek (a díszkeret és a festmény közé szorítottak be) egy ovális alakú, díszesen megfestett, bibliai idézetet tartalmazó fém táblát (Adattár, 129. o.).

A keresztre feszített Krisztus mellett gyakran szerepelnek járulékos szimbólumok, melyek megerősítik, vagy kiegészítik a központi mondanivalót. Ezek egy része összeegyeztethető, más része azonban ellentétes a protestáns felfogással. Az oltárképen való szerepeltetésük legtöbbször a festő felfogását tükrözhet, amennyiben új készítésű képről volt szó, melyet elkészülte után még a gyülekezet is elfogadhatónak talált. Az elszáradt fügefa megjelenése a kereszt tövében (pl. Izmény, Keszőhidegkút stb.) elfogadott szimbólum volt és azt a gondolatot sugallta, hogy a kereszt az élet új fája. A 2 addig terméketlen élet Krisztusban új értelmet lel. Azonban a több oltárképen is szereplő Jézus szíve vagy a kettős szív motívuma (pl. Keszőhidegkút, Kéty stb.) egyértelműen katolikus eredetű szimbólum, mely nem kap szerepet a protestáns ikonográfiában.

A kereszt tövében megjelenő koponya és csontok a mulandóságon túl az első emberre, Ádámra is utalnak (vö. Golgota vagy Koponya-hegy), általa pedig az eredendő bűnre, ami Krisztus áldozatával megbocsátást és megváltást nyert.

Az utolsó vacsora és a keresztfeszítés jelenetei mellett a Dunántúlon még megtalálható evangélikus oltárképek között meg kell említeni a Barcson előkerült, de vitatott eredetű⁹⁴ Keresztvitel naiv jelenetét, mely szép példája a népi vallásosság barokk köntösben való megnyilvánulásának. A kép külföldi evangélikus párhuzamaként az 1700-ban készült észak-német Züssow evangélikus temploma karzatképeinek egyike⁹⁵ hozható fel.

A három, mennybemenetelt ábrázoló oltárkép (Kemeneshőgyész, Kerta, Lovászpatozna) közül egy később készült, kettő pedig vásárlás útján került a gyülekezetek tulajdonába. Az öt Getsemáné-kerti jelenetet bemutató oltárkép közül valószínűleg csak Oroszlányba került vásárolt kép, a többi (Bokod, Pusztavám, Sopron, Tét) a szószékoltárra készültek. Ez a jelenet és ez a képtípus, melyen Jézus személye leginkább emberként jelenik meg, főleg a XIX. század második felében terjedt el az evangélikus templomokban Magyarországon.

Annak ellenére, hogy az oltárkép jelentős szerepet játszott az evangélikus templombelsőben, a gyülekezeteknek általában nagy nehézségeket jelentett a megfelelő kép beszerzése. Minél messzebb voltak Béctől, vagy a nagyobb kereskedelmi útvonalaktól és a nagyvárosoktól, annál nehezebb volt a megfelelő mesterek megtalálása és az alapanyagok beszerzése⁹⁶. Mindenki boldogult, ahogy tudott. Megrendelés külföldről, vándorfestőktől vagy nagyobb városokban és központokban dolgozó művészekről, esetleg vásárlás a feloszlott katolikus szerzetesrendektől vagy ajándékozásra való buzdítás, sok minden szóba jöhetett. A felhozható nehézségek ellenére, a ma Dunántúlon megtalálható 57 eredeti oltárképből 43 esetben sikerült a gyülekezeteknek beszerezniük a kívánt (utolsó vacsora és keresztfeszítés) témájú oltárképeket. Ugyan nem minden esetben sikerült az oltárképek elkészítésekor hiánytalanul érvényre juttatni az evangélikus

⁹⁴ Nem kizárt, hogy a kis méretű oltárkép egy eddig be nem azonosított drávamenti evangélikus iskola számára készülhetett.

⁹⁵ In Norbert Buske/Gerd Baier, *Dorfkirchen in der Landeskirche Greifswald*, Berlin, 1984, 181. o.

⁹⁶ A restaurálás során derült ki például, hogy a Kismányokra készített (Emmausi vacsora) oltárkép széthasogatott zsákvászatra (búzászákra) készült.

ikonográfia által megkövetelt szimbolikát és az elkészült alkotásokon több katolikus elem is megjelent. Azonban ezek a ma is megmaradt oltárképek jól tanúskodnak a barokk művészet társadalmi beágyazottságának mértékéről és a helyi közösségek művészeti felfogásáról a XVIII. század végén – a XIX. század elején.

Karzatok és karzatfestmények

A karzatok megjelenése az evangélikus templomokban semmiképpen sem nevezhető új jelenségnek. Már a középkor óta létező és gyakran használt építészeti elem volt a karzat, de téralkotó, térformáló tényezővé igazán csak a protestáns templomokban vált. A reformáció több emeletes karzatainak kezdetben a társadalmi funkciója volt inkább a mérvadó. Német területen, főleg a városi nagytemplomokban a szolgák és a városi nép, a fejedelmek, lovagok és urak, valamint a fejedelemasszonyok és a hajadonok elválasztására szolgáltak. A nagyjából fából készült német falusi kistemplomoknál (*Fachwerkkirchen*) a karzatoknak, mint szerkezeti elemeknek az épület egészét érintő tartófunkciója is jelentős szerepet játszott. Később, a Kárpát medencében kialakult gyakorlat szerint az *artikuláris templomok* korában és közvetlenül a Türelmi rendeletet követő időszakban, amikor még jelentős korlátozások voltak érvényben a templomok külső kialakítását és alapterületét illetően, a minél nagyobb létszámú hallgatóság elhelyezését oldották meg használatukkal. A belső térbe hangsúlyosan belépő, ott markáns térformáló funkciót betöltő elemek erőteljes vízszintes vonala a bejáratától a szószékoltárig vezette a belépő tekintetét és határozta meg a figyelem irányát.

A karzatok díszítése és képekkel való felszerelése általánosan elterjedt jelenség volt a német evangélikus falusi templomokban a XVII-XVIII. században. Elvértve megtalálható volt ugyan egyes kisebb városi templomokban is, de ott is többnyire vidéki hatásra. A Dunántúlon ma karzatképek csak Tolna megyében találhatók és jelenlétük erős szálakkal fűződik a bevándorolt németiség⁹⁷ kulturális hagyományaihoz⁹⁸. A kutatás mai állása szerint, ha eltekintünk attól, hogy később több helyen is átfestették vagy lefestették a karzatképeket, akkor a ma elemzésre

⁹⁷ A bevándorolt németéségen belül is jelentős szerepet játszott a főleg Hessen tartományból érkező vidéki lakosság. A Dunántúlon ma megtalálható festett karzatok legtöbbje, (de nem mindegyike) az onnan érkező, és az adott helyen többséget alkotó telepések által épített templomokban található.

⁹⁸ A mai Magyarország területén, a szlovák eredetű Maglód evangélikus templomában nemrég feltárt festett karzatképeket leszámítva máshol nem is található karzatkép. Ugyanakkor a Felvidéken több helyen is (pl.: Brdárka-Berdárka, Istebné-Isztebne, Kežmarok-Késmárk, Leštiny-Lestin, stb.) és a Maglódon található evangélikus karzatképek is szorosan kötődnek a valószínűleg sziléziai közvetítéssel Észak-Magyarországra érkező német vidéki barokk karzatfestészethez.

és összehasonlításra alkalmas együttesek közül, a 22 későbarokk, eredeti formájában fennmaradt Tolna megyei evangélikus templomból 10 helyen található jelenleg is festett karzatkép (Bikács, Bonyhád, Felsőnána, Kalaznó, Keszőhidegkút, Kéty, Mekényes, Murga, Sárszentlőrinc, és Varsád).

A feliratokkal vagy bibliai idézetekkel kiegészített karzatképeket, Bonyhád kivételével valamennyi templomban a karzatok puszta deszkáira festették, legfeljebb faragott-festett kerettel látták el némelyiküket. A táblaképeket idéző jelenetek minden esetben egységes méretűek az adott templomon belül és egy, minden templomban sajátos módon meghatározott és felépített sorrendet követnek.

Ha azt vizsgáljuk, hogy mit is ábrázolnak ezek a karzatképek, akkor az emlékeket tematikailag két külön csoportba sorolhatjuk. Az egyikbe azok a karzatok tartoznak, amelyeken kizáróan csak apostolok és evangélisták alakjai jelennek meg, legfeljebb díszes, festett vázákkal váltakozva, ilyen Bonyhád, Mekényes, Sárszentlőrinc és Varsád temploma; a másik csoportba pedig a vegyesen bibliai történeteket és apostolokat is bemutató karzatok kerülhetnek, mint Bikács, Felsőnána, Kalaznó, Keszőhidegkút, Kéty, és Murga.

Az első csoport apostolképei közül Bonyhád karzatképei azért lógnak ki némileg a sorból, mert azok rendhagyó módon fémtáblákra készültek. Annak ellenére, hogy nem állt módunkban restaurátori segédlettel részletesen megvizsgálni a mai képeket és az alattuk lévő karzatot, valószínűsíthető, hogy egykor fára festett képsor helyezkedhetett el eredetileg alattuk (talán ma is megvannak még), amit a szószékoltár felé eső, ma is látható két szélső, bibliai idézetekkel ellátott, fára festett eredeti képmező is megerősíteni látszik. Az utólagos átalakításra minden bizonnyal akkor került sor, amikor a templom hosszában húzódó karzatok közé beiktatták a később épült, az orgonát ma is hordozó karzatrészt. A fémlapokra festett 10 karzatkép tematikailag is hiányos, mert a négy evangélista alakja mellett csak Tamást, az egyik Jakabot (nehéz megállapítani, hogy melyiket), Pétert és Pált valamint érdekes módon Keresztelő Jánost és István diakónust ábrázolja. A sor így semmiképpen sem nevezhető teljesnek és a jelenlegi felállás sem tartalmilag, sem pedig elhelyezésében nem igazán magyarázható, ami csak megerősíti a karzaton történt utólagos átalakítás tényét.

Sárszentlőrinc nemrég újra előkerült⁹⁹ karzatképei pedig azért rendhagyóak, mert a feliratok nélküli, az apostolok portréit bemutató képsora, a különleges engedéllyel még a Türelmi rendelet előtt (1774-ben), a ritka kivételként nem német, hanem magyar evangélikusok által épített templomba készült (Adattár, 167. o.). Ismereteink szerint, a mai Magyarország területén, más magyar eredetű evangélikus gyülekezetben nem található festett karzat. A környező többi evangélikus templomhoz képest is viszonylag korai építése miatt azonban kevésbé valószínű, hogy hatással lett volna elkészítésére a betelepült németiség művészete. Noha a betelepülések már a XVIII. század elejétől megkezdődtek, és annak ellenére, hogy a levéltári források tanúsága szerint az új telepések már a kezdetektől építettek maguknak kisméretű, kezdetleges anyagokból készült oratóriumokat, kevésbé valószínű, hogy azokat már a kezdeti időszakban festett karzatokkal díszítették volna.

Ennek a feltevésnek azonban némileg ellentmondani látszik az a Tombor Ilona által is jegyzett¹⁰⁰ festett, faragott 6 darab padvég, amely Szákon került elő. A nemrég tisztított és konzervált padvégek minden bizonnyal a török kiűzését követően Nyitra megyei szlovák evangélikus telepésekkel benépesített község első, vert falú templomából származnak (Adattár: 176. o.). Az igen rossz állapotú padvégek 2005-ös konzerválásakor derült ki, hogy a padvégek belső oldalán, az ülőlapot tartó deszkadarabok nagy valószínűséggel a valamikori első vályogtemplom festett virágmotívumokkal díszített mennyezetdeszkáiból lettek összefűrészelve és a padvégekkel együtt felhasználva a ma is álló templom első (azóta megsemmisült) padjainak elkészítéséhez¹⁰¹. Noha szlovák eredetű példáról van szó és nem németről, mégis meg kellett említenünk, mert sajnálatos módon a Dunántúl vonatkozásában nem maradt fent sem oratórium, sem pedig egyéb tárgyi vagy írásos emlék a XVIII. század első feléből, a betelepült németiség korai korszakából¹⁰², amire az elemzések és a meghatározások támaszkodhatnak. Így tehát, konkrét emlékek híján csak a feltételezések szintjén beszélhetünk arról,

⁹⁹ A XX. század során a karzatképeket egységes színnel átmázolták.

¹⁰⁰ Tombor Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV-XIX. századból*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1968. 32. o.

¹⁰¹ A mai Szlovákia területén több hasonló, festett mennyezet is fennmaradt: Kyjatice (Kiéte), Potor (Nógrádszentpéter), Babinec (Babarét), stb.

¹⁰² A Győrkönyről származó *Augustana Confessio*-t ábrázoló festményen kívül (Lásd Adattár 56. o.).

hogy a letelepedett német származású telepesek első, kezdetleges anyagokból összeállított templomai milyen díszítéseket és berendezéseket hordozhattak.

A sárszentlőrinci karzatképeknél a Kárpát-medencei evangélikus anyagban analógiaként jelenleg egyedül a ma Felvidéken található Čankov, (Csánk, egykor Hont megye) 1731-ben épült evangélikus templomának karzatképei ismertek. A festett négyszögletes mezőbe helyezett, azon belül pedig kerek keretben ábrázolt apostolarcképek attribútumaikkal együtt láthatók, de feliratok vagy bibliai idézetek ott sem tartoznak hozzájuk.

A kizárólag evangélistákat és apostolokat ábrázoló festett karzatok közül Mekényes (Adattár, 113-115. o.) és Varsád (Adattár, 188-190. o.) karzatképein a bibliai alakok festett copf vázákkal váltakozva jelennek meg. A vázák mindkét esetben változatos alakúak, készítőik gondosan ügyeltek arra, hogy ne legyen közöttük még véletlenül sem két egyforma. Bonyhád, Kalaznó és Keszőhidegkút kivételével mindenhol találkozunk hasonló vagy éppen az átlagostól eltérő módon megfestett vázákkal, növényi ornamensekkel vagy gyümölcskompozíciókkal. Részletesebb elemzésükre a többi karzat tematikai vizsgálata után kerítünk sort.

A karzatképek elhelyezésében Mekényes és Varsád esetében gondot jelentett a karzatok hossza, mely az előbbi esetében 34, az utóbbi esetében pedig 30 kép elhelyezésére adott lehetőséget. Ha leszámítjuk a festett vázákat, melyek Varsádon következetesen, Mekényesen pedig rendszertelenebbül követik a képeket, akkor is 12 apostolnál több, azaz 16 portrénak maradt hely Varsádon és 20 portrénak Mekényesen. A képek elosztásánál mindkét esetben egymástól eltérő, egyedi megoldások születtek. Varsádon a 12 apostol felsorolásánál Júdás helyére a többiek által megválasztott Mátyás alakja került. A sor azonban kiegészült a 4 evangélistával, akik közül kettő tanítvány is volt (Máté és János). Ezért érdekes módon a sorban kétszer szerepel János alakja (11. és 28. kép az adattári számozás szerint) Mátéé viszont csak egyszer (mint evangélista). Helyette Pál apostol figurája jelenik meg, aki nem tartozott a 12 tanítványhoz és a 4 evangélistához sem.

Mekényesen a 20 helyből a karzatok szószékoltár felé eső végeinél az utolsó képek II. Józsefet és II. Ferencet ábrázolják hálából a vallásszabadság megteremtéséért tett lépéseikért. A fennmaradó 18 képen a 12 apostol (Mátyással)

és a 4 evangélista alakjai szerepelnek, valamint Pál apostol és még egyszer Mátyás kiválasztásának jelenete. Így a felsorolásban Mátyáson kívül Máté és János is kétszer kerül bemutatásra.

A vegyesen bibliai történeteket és apostolokat is bemutató karzatok esetében kevesebb gondot okozott a karzatok hosszából eredő képmezők száma, mivel a fennmaradó helyeket a nagyobb számú bibliai jelenet ábrázolásával lehetett zökkenőmentesen kitölteni. Az így készült karzatokon a legtöbbször tetten érhető egy bizonyos rendező elv megvalósításának igénye, mely párhuzamot kíván teremteni az Ó- és Újszövetséget ábrázoló jelenetek száma és tartalma, vagy a dekoratív funkciót betöltő vázák és festett elválasztóelemek között, azonban ez a rendszer, különböző okok miatt nem minden esetben jött hiánytalanul létre. A karzatok tematikai összehasonlításakor az a legszembetűnőbb, hogy nincs kialakult konszenzus a történetek templomon belüli elhelyezésének iránya között. Ez azt jelenti, hogy a jelenetek sorrendje minden templom esetében más és más. Az ó- és újszövetségi történetek vagy a bejáratnál kezdődnek vagy pedig a szószékoltárnál. Előfordulhat azonban az is, hogy a történetek sora a bejáratnál az egyik oldalon indul, és a szószékoltárhoz érve megfordul vissza a kiindulópont felé, vagy pedig a szószékoltár felől indul, és a bejáratnál fordul vissza. Mivel a sorrend és a képek beosztása minden esetben más, ezért az egyes emlékeket külön elemezzük.

Bikács (Adattár, 12. o.) karzatképei a szószékoltár felől nézve a hajóban, a baloldali karzaton kezdődnek és a bejárat felé haladnak, majd ott visszafordulnak, és a szószékoltárig tartanak. A karzatok rövid, szószékoltár felé eső oldalain 2-2 festett váza látható. Egyfajta szimmetriára való törekvés fedezhető fel a karzatképek között abban is, hogy a karzatok két oldalán egyenlő arányban szerepelnek az ó- és az újszövetségi jelenetek (9-9). Azonban a levéltári források (és a stilisztikai elemzés) valamint az építészettörténeti kutatások alapján is bizonyítani lehet, hogy a templombelső átalakításon ment keresztül, amikor (1829-ben) a tornyot a templomhoz építették. A templom tornyának építésekor a karzatot is megtoldották másfél ablaktengelynyivel, azaz a karzat vonatkozásában három-három képpel. Ezek szerint pótlólag került fel a karzatokra a **9.**, **10.**, **11.** kép az Ószövetségből illetve a **12.**, **13.**, **14.** kép az Újszövetségből. Ezen kívül

még átfestették a **15.** képet is, mivel az valószínűleg a régi templomban az első újszövetségi képet, feltehetően Jézus születését ábrázolta. A **15.** kép egyes elemei a korábban készült képekére hasonlítanak (fák, nap), míg az alakok és az épületek megformálása már a későbbi művész provinciálisabb stílusára utalnak. Ezen kívül még megfigyelhető a felirat újraalapozásának kopása alól előtűnő régi felirat egy-egy olvashatatlan foszlánya is. De a két korszak között eltérőek a képkeretek virágmotívumai és az elválasztó oszlopok megformálása is. Ennek ellenére a képsor úgy tematikailag, mint ikonográfiailag is teljesnek tekinthető, mert a teremtés jelenetétől a mennybemenetelig körbejárja a biblia legfontosabb eseményeit, még akkor is, ha csak az első korszak 16 képét nézzük. Az ószövetségi jelenetek között a Teremtés, az Özönvíz, Ábrahám, Mózes, Áron és Illés alakja szerepel, míg az újszövetségi jelenetek között Jézus születése (feltételezve), a 12 éves Jézus, Krisztus keresztelése, Krisztus keresztfeszítése, a Feltámadás, a Mennybemenetel. Ezek a képek egészültek ki a Dániel az oroslánveremben, az igaz Jób, Jónás Ninivénél valamint az Angyali üdvözet, Krisztus születése, a Három napkeleti bölcs, és az átfestett Menekülés Egyiptomba jelenetével. A bibliai események kiválasztásában erősen érződik a tanító szándék, a legfontosabb történeti szereplők és események bemutatásának igénye.

A Dunántúl leggazdagabb (38 db-os) képsora, mely egyben tematikailag és ikonográfiailag a legtöbb kérdést felveti Felsőnána (Adattár, 42-44. o.) evangélikus templomának karzatán található. Az ó- és újszövetségi képsoroknak már az elhelyezkedésük is ellentmondásos és templomon belüli irányuk is érdekesen alakul. Az ószövetségi képek sora a szószékoltártól indul a baloldalon, a karzat rövid oldalán 4 képpel (Éva teremtése, Évát az Úr Ádám segítőtársának rendeli, A kígyó félrevezeti Évát, Ádám is vesz a tiltott gyümölcsből). A sor a baloldalon a bejárat felé folytatódik I. Ferenc képével¹⁰³, majd ezt követi a karzat 15 képéből még 11 ószövetségi jelenet. Azonban a sorrend ezután felborul, mert a fennmaradó három kép az újszövetségi jelenetsor utolsó képeiből áll, ráadásul fordított sorrendben (Az ó- és az újtestamentum szimbóluma, mennybemenetel,

¹⁰³ A karzatképek hol I. Ferencet említenek (ezen a néven 1792-től magyar és cseh király), hol pedig II. Ferencet (ezen a néven később német-római császár 1792-1806-ig). 1804-től pedig osztrák császár. Élt 1768-1835.

feltámadás). Ez azt jelenti, hogy a szószékoltár felől nézve jobboldali karzat evangélistákat (Máté, Márk, Lukács, János), II. József portréját és újtestamentumi történeteket ábrázoló sorozata az orgonakarzathoz érve nem szakad meg, hanem a baloldalon az orgonakarzattól indulva még a fent említett három táblában folytatódik. Így nemcsak az ó- és újszövetségi jelenetek aránya bomlik fel (15-17), hanem a történeti sorrend is felborul, illetve ütközik. Míg a részletes újtestamentumi történetek a Mennybemenetellel és a Jézus által betöltött törvény bemutatásával végződnek, addig a szintén aprólékosan bemutatott ótestamentumi képek véget érnek a pusztai vándorlás során történt *Mannaeső* jelenetével.

Noha első látszatra aránytalannak tűnik a képsorokon belüli felosztás, ikonográfiai szempontból mégis koherens egészé áll össze a képsor. Az ószövetségi jelenetek közül ugyanis csak azok kerültek kiválasztásra, melyek az evangélikusok számára az Újszövetség szempontjából nagyobb jelentőséggel bírtak. Az Ótestamentumból választott képek az emberi bűnökre és az isteni kegyelem bemutatására koncentrálnak és nem volt céljuk a zsidóság történetének teljes körű bemutatása. Ezzel szemben az újtestamentumi történetek ábrázolásakor a legfontosabb szempont a jó hír, vagyis az evangélium eljövételének és beteljesedésének bemutatása. A két képsort szimbolikusan kapcsolja össze a 17. kép, ahol arról esik szó, hogy Jézus nemcsak a zsidók, hanem a pogányok számára is megnyitotta az üdvösséghez vezető utat. A bonyolult képszerkezet és képrend jobb megértése és olvashatósága végett a képekhez a vonatkozó bibliai helyek megjelölésén kívül magyarázó feliratok is társultak. Ennek ellenére furcsának tűnik a képek elrendezése és sorrendje is. A jelenetsor aránylag nehezen áttekinthető és csak hosszas szemlélődés után értelmezhető. Kialakításában az átláthatóság helyett a programszerű felépítés dominál.

Kalaznó 32 db karzatképe (Adattár, 70. o.) szimmetrikusan mutatja be az apostolokból, evangélistákból és bibliai jelenetekből álló képeit. Az előzőektől eltérő módon nem kapnak helyet a karzaton ószövetségi jelenetek, csak kizárólag újszövetségi képek. A képek sora Kalaznón a bejárat felőli baloldalon kezdődik 7 jelenettel, melyet 5 apostol képe és a karzat szószékoltár felé eső részén egy apostol és 2 evangélista képe követ. Ezzel párhuzamosan a másik oldalon egy apostol és 2 evangélista képe, majd az oltártól a bejáratig visszafelé 5 apostol és

az első 7-darabos ciklus folytatásaként újabb 7 újszövetségi jelenet következik, majd pedig az orgonakarzaton, Náthán próféta és Salamon király képei láthatók. Az orgonakarzaton egykor lehettek még képek (két darabnak is lenne még helye), de az orgona építésekor, annak hátpozitívét beépítették a karzatba és így a középső rész megsemmisült. Erre utalhat a ma ott látható két kép kerete is, melyek csonkítva láthatók.

Az együttes ikonográfiai programja itt sem igazán teljes, mivel a négy evangélistán kívül a 12 apostol közül a festő kihagyta ifjabb Jakabot és helyette Pál apostolt helyezte a karzatra (itt is kétszer szerepel Máté és János). Az újszövetségi jelenetsor egymással szemben az Angyali üdvözlés jelenetétől a Feltámadásig mutatja be az üdvtörténetet.

Szintén csak újszövetségi jelenetekből, evangélistákból és apostolokból áll Keszőhidegkút karzatképsora (Adattár, 85. o.), mely több részletében is jelentős hasonlóságokat mutat az előző (Kalaznó) templom karzatának díszítésével és felveti az azonos szerzőség kérdését (a karzatképek stilisztikai elemzésekor még visszatérünk a kérdésre). A 30 képből álló sor itt a szószékoltár felől nézve a baloldalon, a karzat rövid oldalán indul három evangélista képével, majd a bejárat felé folytatódik a negyedik evangélista képével, melyet 11 újszövetségi jelenet követ. A bejáratnál a történetek sora a belépés szerinti baloldalon megy tovább a szószékoltár felé 4 újszövetségi képpel, melyet 8 apostol képe követ. A karzat rövid oldalán zárul a képek sora 3 apostol képével. Noha Keszőhidegkúton sem szimmetrikus a képek elrendezése a templomon belül, az együttes ikonográfiailag itt sem tekinthető hiányosnak. A négy evangélista és a tíz tanítvány (Júdás helyett itt is Mátyás szerepel) teljessé teszik az apostolok sorát, mely ebben az esetben is kibővül Pál alakjával. Az újtestamentumi jelenetsor 15 képben meséli el az üdvtörténet legfontosabb eseményeit az Angyali Üdvözlettől a Feltámadásig. A képeket ebben az esetben is pontos írott-festett, szöveges magyarázatok és bibliai helymegjelölés kíséri. A karzatokról itt hiányoznak a festett vázák vagy füzérdíszek és csak minden harmadik kép után következik díszes, faragott elválasztóelem.

Kéty templomának karzatképei (30 db kép) több kérdést vetnek fel, mint amire a kutatás jelenlegi állapotában választ lehet találni. Valószínűleg egy eddig

még meg nem határozott időpontban átfestéssel is felérő felújításon mehettek keresztül a képek. Erre utalhatnak a mai állapotában olvashatatlanul elmosódott feliratok a bibliai történeteket bemutató képeken, valamint a korabeli festményekre nem igazán jellemző, ma viszont a háttér és az alakokat is fedő egységes, barnás szín. Az alaposabb értékeléshez elengedhetetlen a képek alapos restaurátori vizsgálata. A képsor másik érdekessége, hogy nagyon sok, összesen 14 táblaképen jelennek meg felváltva gyümölcstálak, vázák, füzérdíszek, festett kosarak és bőségszaruk. Ez annál is inkább feltűnő, mert az Ó- és Újszövetséget ábrázoló bibliai jelenetek (mindösszesen 10 db) tematikailag hiányosak. A *Káin és Ábel* jelenetén kívül *Izsák feláldozása*, *József álma*, *Sámson romba dönti a filiszteusok palotáját*, *a Három férfi az égő kemencében* szerepelnek. Tematikailag ezek a képek úgy jelennek meg a karzaton, mint az Isteni segítségnyújtás és beavatkozás híres bibliai történetei, melyek egyben a fenntartás nélküli, önzetlen hit példái is. Ugyanakkor az újszövetségi témájú képek az *Angyali üdvözlet*től csak a *Krisztus Pilátus előtt* történetéig tartanak és nem mennek tovább az üdvtörténet végéig, a Keresztrefeszítésig és a Feltámadásig. Ebből a szempontból mindenképpen túldimenzionálnak tűnik a kísérő és kiegészítő elemek nagy száma és az így általuk a templombelsőben képviselt indokolatlanul erős hangsúly.

A Dunántúlon a legkevesebb (18 db) karzatkép ma Murgán (Adattár, 133-134. o.) található. A képek érdekessége, hogy a karzaton való elhelyezésük nem követi az eddig megszokott történeti sorrendet. Annak ellenére, hogy a 4-4 ó- és újszövetségi jelenet következetesen a hosszanti karzat egymással szembeni oldalán foglalnak helyet, ezen belül azonban igen nehéz egységes rendszert találni a képek egymáshoz való viszonyában. Ha kiindulópontnak a szószékoltárt tekintjük, akkor a karzat baloldali rövid oldalán II. József portréját és Lukács evangélista képét láthatjuk. A másik oldalon, a jobboldali karzat rövid oldalán pedig érdekes módon Luther Márton és Máté evangélista képe helyezkedik el. A karzatok hosszanti része, a templomhajón belül abban megegyezik, hogy a szószékoltár felől számított negyedik mező mindkét oldalon egy-egy festett, növényi ornamentumot ábrázol, mely tematikai választóvonalként szolgál a jelenetek, illetve jelenetpárok között. A szószékoltár felől indulva a baloldalon Márk, a jobboldalon János evangélista alakja szerepel (így a 4 evangélista teljes számban

van jelen). Ettől kezdve azonban sem a képek történet szerinti sorrendje, sem azok iránya nem párhuzamos és nem is következetes. Az újszövetségi történet (a szószekoltár felőli baloldalon) az *Angyali Üdvözlés* története és az *Irgalmas samaritánus* példázata még történeti sorrendben követik egymást, akárcsak az elválasztó ornamens után a *Hegyi Beszéd* története és a *Tékozló fiú* példázata, csak az időrendi sorrendben van hiba, miszerint a *Hegyi Beszéd* eseménye megelőzi az *Irgalmas samaritánus* példázatát.

Az ószövetségi oldalon még ennél is bonyolultabb a sorrend, mert a középső, elválasztó növényi ornamenstől jobbra a szószekoltár felé és balra a bejárat felé is indul a 2-2 képből álló sor. Jobbra a *Kiűzetés a paradicsomból* és a *Testvérgyilkosság* jelenete, balra pedig *Jákób és Ézsau találkozása*, valamint *Dávid siratja fiát* jelenetei láthatóak. Az orgonakarzaton az orgona hátpozitívje mellett jobb- és baloldalon egy-egy trombitáló angyal festett alakja egészíti ki a képek sorát.

Noha vonható párhuzam az *Irgalmas samaritánus* és a *Testvérgyilkosság*, valamint a *Tékozló fiú* és a *Dávid siratja fiát* jelenetei között, a kutatás jelenlegi állapotában nincs kielégítő magyarázat az amúgy igen naiv stílusú karzatképek ilyen sorrendben való elhelyezésére, mely nem hasonlít egyik dunántúli evangélikus karzatképsorhoz sem. Alaposabb restaurátori vizsgálatok és részletesebb levéltári kutatások szükségesek a karzatképek létrejöttének és eredeti funkciójának magyarázatához.

A Dunántúlon ma megtalálható evangélikus karzatképek nagy eltéréseket mutatnak elrendezésükben, templomon belüli sorrendjükben és a bemutatott jelenetek kiválasztásában is. A következőkben kísérletet teszünk a képek stilisztikai elemzésére és összehasonlítására, valamint a hazai és a nemzetközi párhuzamok felderítésére.

Ha a karzatképek stílusát és kivitelezésük igényességét vizsgáljuk, akkor az emlékeket szintén két csoportba lehet osztani, a naiv-népies (Bikács, Murga, Kéty) és az igényesebb megfogalmazású együttesekre. Az első csoport emlékei minden esetben egyedi szín és formavilágot képviselnek és a kompozíciót illetően is lényegesen eltérnek egymástól. A német területeken a XVII-XVIII. század során nagy számban készült karzatképek szinte kivétel nélkül csak a teljesen

vagy csak a nagyobb részben fából készült vidéki templomokban található. A legtöbb ilyen templomban nem volt ritka a famennyezet kifestése sem, melyet vagy égbolthoz hasonlóan alakítottak ki, különböző zenélő angyalokkal és felhőkkel (Haunetal-Odensachsen, Hohenroda-Mansbach, Ronshausen), vagy pedig a síkmennyezetet kazettás felosztásban virágmotívumokkal vagy bibliai jelenetekkel töltötték ki (Kulm, Lippersdorf in Thüringen).

A festett karzatok között példaként említhetjük Hessen tartományból Weiterode¹⁰⁴ evangélikus templomának karzatán Ádám és Éva jelenetét vagy Breidenstein fachwerk-típusú templomának XVIII. század végi, naiv karzatképeit. A kizárólag apostolképeket és feliratokat bemutató karzatképsorok között említést érdemel Lanzenhain (1631), Stumpertenrod (1697), Bernsfeld (1773) karzata. Számos példa említhető még más német területekről is (pl.: Züssow, Mecklenburg-Vorpommern, 1700¹⁰⁵), Sebnitz (Sachsen, 1689¹⁰⁶), Hermsdorf (Thüringen, 1732¹⁰⁷), Gräfenwarth bei Saalburg (Thüringen, 1702¹⁰⁸), Möbischkrüge (Brandenburg¹⁰⁹), Buttforde (Niedersachsen¹¹⁰), Herford (Westfalen, 1620¹¹¹) stb. Mint a felsorolt számos példa is mutatja, a karzatok és a templombelsők festett bibliai jelenetekkel, apostolképekkel vagy csupán dekoratív motívumokkal való felszerelése igen elterjedt volt a német területeken a XVII-XVIII. században. Az így készült karzatok nagy része naiv ábrázolásmódot követ, de megtalálható közöttük (főleg a nagyobb településeken) az igényesebb kialakítású, művészi alkotás is.

A Dunántúl vonatkozásában, Bikács esetében a karzat egésze festett, ahol a kék alapszín dominál. A karzat fűrészelt, hullámos kialakítású alsó széle egyszerű, festett virágmotívumokkal díszített. A szintén festett keretű táblaképek között, elválasztó elemként ugyancsak kék alapszínű, festett, korinthoszi fejezetet

¹⁰⁴ A Hessen-i példák nagy része in: *Fachwerkkirchen in Hessen*, Herausgegeben vom Förderkreis Alte Kirchen e.V., Marburg unter Mitarbeit von Ingard Bott, Jean Chanel, Angus Fowler, Dieter Großmann, Alfred Höck, Anneliese Klappenbach, Gerhard Seib und Peter Weyrauch, 1978.

¹⁰⁵ i.m. 181. o.

¹⁰⁶ Fritz Löffler: *Die Stadtkirchen in Sachsen*, Berlin, 1973, 156. o..

¹⁰⁷ Klaus Mertens: *Die Stadtkirchen in Thüringen*, Berlin, 1982, 71. o..

¹⁰⁸ Herbert von Hintzenstern: *Dorfkirchen in Thüringen*, Berlin, 1979, 58. o..

¹⁰⁹ Wolfgang Gericke/Heinrich-Volker Schleiff/Winfried Wendland: *Brandenburgische Dorfkirchen*, Berlin, 1975, 107.o..

¹¹⁰ Ernst Witt: *Alte Kirchenräume in Dörfern und Flecken Niedersachsens*, Hannover, 1971, 82-83. o..

¹¹¹ *Evangelische Heimat, Kirchen in Westfalen*, Luther-Verlag, Bielefeld, 1993, 74. o..

imitáló oszlopok állnak. A képeken belül maguk a bibliai jelenetek nagyobb perspektívából, tájba helyezve, messzebről vannak ábrázolva, ami a festő számára lehetővé tette, hogy kevesebbet foglalkozzon a nagyobb rajztudást igénylő arcok kidolgozásával. A történetben szereplő alakok ábrázolása anatómiailag viszonylag pontos, a lendületes, térbe helyezett ábrázolásmód pedig a bibliai történeteket elbeszélésszerűen, a maguk folyamatában mutatja be, ami azonban egyáltalán nem mondható el a bővítés után készült sokkal statikusabb, síkszerűen ábrázolt jelenetekről. A képsorozatot készítő festő számára különösen fontos volt a háttérként megfestett táj pontos ábrázolása. Maga a háttér egyik képen sem passzív keretként szolgál a jelenethez, hanem élő növényekből, fákból és felhőkből áll össze. Minden képen az ábrázolt történet tartalmához igazodó, egyedi kialakítású háttér előtt zajlik a cselekmény. Még a tizenkét éves Jézus a templomban jelenete is, mely alapvetően belső térben játszódó történet, esetünkben egy tájba helyezett, kápolna-szerű épületben mutatja be az eseményt.

Az egyes bibliai jelenetek ábrázolása egyik esetben sem tér el jelentős mértékben a korban általánosan elterjedt típusoktól (keresztvitel, feltámadás, mennybemenetel, Izsák feláldozása, Illés elragadtatása, stb.), csupán azok provinciálisabb megfogalmazásáról van szó. A templombővítés után készült dilettánsabb karzatképek pedig az előző képek stílusát utánózni próbáló, szinte gyerekrajz-szerűen naiv ábrázolások. Német viszonylatban eddig nem sikerült analógiát illetve közvetlen párhuzamot találni, melyet a színhasználatban és a kompozícióban ezeknél a karzatképeknél előképként lehetne említeni. Annál inkább található párhuzam a felvidéki, javarészt szlovák eredetű evangélikus emlékekkel, ami nem meglepő, ha Csepregi Zoltán kutatásainak eredményeit is figyelembe vesszük¹¹². Ezek szerint kezdetben jelentősebb szlovák evangélikusság is érkezett Tolna-megyébe¹¹³, de ez a népcsoport az idő múlásával viszonylag hamar asszimilálódott. A lehetséges analógiák között kell említeni Ábelová (Ábelfalva) karzat- és padfestményeit, valamint Toporec (Toporc) evangélikus templomának karzatképeit. Noha az említett példák magasabb festői színvonalat képviselnek, mégis kompozíciójukban és színvilágukban is ők állnak a

¹¹² Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus 1700-1750*, Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez, Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 2000, 67. o..

¹¹³ Szlovák anyanyelvű, illetve egyszerre több nyelven is beszélő, ezen a vidéken szolgáló lelkészekről tesz említést a szakirodalom, i.m.

legközelebb a Bikácson található, jól lehet német felirattal készült képekhez. Bikács ma szórványként a szomszédos Györkönyhöz tartozik, ahol a levéltári utalások szerint egészen a II. világháborúig, az Adattárban is közölt *Augustana Confessio*-t ábrázoló, német és latin nyelvű idézetekkel ábrázolt festmény mellett egy szlovák feliratú festményt is sokáig őrzött a gyülekezet (a II. világháború után eltűnt), ami ékesen utal az egykori szlovák gyökerekre és a lehetséges kapcsolatokra.

Murga templomának festett fehér alapon ábrázolt jelenetei szinte mindenben eltérnek Bikács karzatképeitől. Az anatómiailag elnagyoltabb és sok részletében hibás alakábrázolások statikusabb kompozíciókat eredményeztek, mint Bikácson. A képeket kitöltő apostolfigurák, akárcsak a többi szereplő arányaikban viszonylag nagyobb méretben vannak megfestve és a festő sem riadt vissza az arcvonások ábrázolásától. A naív, elnagyolt és semmiképpen nem idealizált, de alapvetően karakteres arcok, melyeket a festő megpróbált minden esetben egyedivé tenni, úgy tűnek, mintha talán nem is a falubeliokről, de legalábbis valós, élő személyekről lettek volna megmintázva. Az angyalok és az apostolok, de még Luther és II. József képe is, ahol pedig a szerző nagy erőfeszítéseket tett, hogy az eredeti arcvonásokat megközelítő arcot fessen, egyedi, de igen provinciális megoldásokat eredményeztek. Ugyanakkor ezzel ellentétben a növények (főleg a fák) ábrázolása igen pontosra és élethűre sikeredett. Többet közülük akár típus és fajta szerint is azonosítani lehetne. A háttér ugyanakkor, a növényeket leszámítva igen elnagyolt és csupán csak jelzés-szerű.

A képek alatt a fehér alapon fekete gót betűs feliratok hangsúlyos méretűek és jelentős helyet foglalnak el a karzattal szembe fordított kompozícióban. Az ugyancsak fehérre festett, faragott pilaszterekkel elválasztott képmezők szinte mindenben eltérnek a Bikácson található karzatképek stílusától. Egyedi színviláguk és kompozíciójuk, a kutatás jelenlegi állása szerint analógiák nélküli az általunk ismert német, illetve szlovák anyagban. A lehetséges párhuzamok megtalálásához további levéltári kutatások szükségesek.

Az igényesebb megfogalmazású együttesek között elsőként Felsónánát kell megemlítenünk. A világosbarna színű karzat, valamint a képek között található ugyanilyen színű pilaszterek összefogják és kihangsúlyozzák a képeken ábrázolt történeteket. Az elbeszélő stílusú képek ismeretlen szerzője az adott történetek minél hitelesebb ábrázolására törekedett. Képein a háttér egységes, a táj és a növényzet pedig csak jelzésszerű. A szerző minden eszközzel a jelenetek bemutatására koncentrált. Az adott történet legszemléletesebb mozzanatát próbálta megragadni, mely így könnyen felismerhetővé tette a jelenetet és a szereplőket is. Különösen kifinomultan és igényesen sikerült megfestenie a drapériákat (köpenyeket, ruhákat). Több képmezőben alaposabban és részletesebben vannak ábrázolva a ruhadarabok, mint maguk az arcok. Az apostolokat kivéve, a bibliai jelenetek legtöbbször a szereplők korabeli (XVIII. század végi) díszes ruhákban és öltözetekben jelennek meg. Szintén igényesen kidolgozott a hintó és egészen valóságos a lovak ábrázolása is a 13. képen (Adattár 43. o.).

Kalaznó fehér alapszínű karzatán úgy sorakoznak a karzatképek egymás mellett, mint megannyi különálló festmény. A jelenetek térbe helyezve, aránylag nagyobb rálátással, nagyobb perspektívából vannak ábrázolva. A kompozíción belül a szereplők kisméretű, egyszerűbb ábrázolásmódja gyengébb felkészültségű festőt feltételez, mint Felsónánán. Az apostolfigurák és a bibliai jelenetek megfestésénél is erősen érződik a mintaként használt kompozíciós sémák követése, mely mesterkélt beállítást és statikusabb kompozíciót eredményezett. Főleg az apostolfigurák mögött, a háttérben ismétlődik szinte változtatás nélkül ugyanaz a festői megoldás, mely alapot ad a feltételezéshez, miszerint a négy-öt évvel később (1794-95-ben) épült keszöhidegkúti templom hasonló megoldású karzatképei is ugyanennek a festőnek a tevékenységéhez köthetőek. A hasonlóság azonban nemcsak az apostolfigurák háttérében, hanem a jelenetek kompozíciós megoldásainál is tetten érhető. Több jelenet ábrázolási módja, szereplőinek alakja és a térben való elhelyezése is ismétlődik Keszöhidegkúton (pl. angyali üdvözet). Csupán a javuló szín- és tónuskezelés valamint az életszerűbb és természetesebb kompozicionális megoldások tanúskodnak a festőnek az eltelt idő alatt szerzett nagyobb rutinjáról. A rokonság a két templom karzata között azonban még számos területen megfigyelhető. A

tartalmi hasonlóságokon túl (mindkét helyen kizárólag apostolképek és újszövetségi jelenetek szerepelnek) a képek közötti elválasztó mezők növényi ornamensei, ellentétben a többi festett karzattal teljes mértékben hiányoznak a két templomból. Csupán egészen diszkrét módon, keskeny festett vagy faragott elválasztó elemek jelennek meg a két helyen (Keszőhidegkúton csak minden harmadik kép után).

Mekényes kizárólag apostolképeket és festett vázákat felvonultató karzatán a képek sorát faragott, festett, egyszerű fejezettel ellátott pilaszterek tagolják mezőkre. A karzat kolonnád-szerű kialakítása a flóderozott könyöklőpárkánnyal és az alsó peremmel hatásosan hangsúlyozza ki az alakokat. A pontos, de kicsit statikus, attribútumaikkal ábrázolt apostolok minden bizonnyal minta alapján készültek. II. József és II. Ferenc arcképei portrészzerűen jól sikerült alkotások (valószínűleg szintén minta alapján). A tört rózsaszínű alap és a világoszöld képkeret akár még eredeti is lehet, habár ennek megállapítására alaposabb restaurátori vizsgálat szükséges.

A mai ismereteink szerinti utolsó karzatképsor Varsád evangélikus templomában található. Az egységesen fehérre festett karzaton vékony, aranyozott keretű képek sorakoznak egymás mellett. Elválasztó építészeti elem nélkül, csupán vállmagasságban köti össze őket egy, a képkerethez hasonló, vízszintes irányban körbefutó aranyozott, keskeny tagozat. A stilizált felhőkön ülő evangélisták és az apostolok figurái feltűnően jó drapériakezelésükkel valamint finom és hatásos kompozíciójukkal tűnnek ki. A jelképes, jelzészzerű táj/háttér színei harmonikusan illeszkednek az alakokhoz. A szimbólumaikkal megfestett apostolok valószínűleg szintén minta alapján készültek, melyek, a festő keze nyomán azonban nem mesterkélt, hanem egyedi vonásokkal bíró alkotások, melyek hatásos és életteli formában jelennek meg a karzaton.

A templomkarzatok legtöbbször az apostolok és a bibliai jelenetek között elválasztó elemként festett vázák, virágcsokrok és növényi ornamensek találhatók. Az igen változatos alakot öltő, többnyire copf stílusú vázák még a templomon belül is egyedi. Közöttük még véletlenül sem lehet két egyforma darabot találni.

A festett karzatokkal rendelkező evangélikus templomok között csak Bikácson, Kétyen, Mekényesen és Varsádon jelennek meg ilyen motívumokkal díszített mezők. A vázákat Bikács kivételével, ahol egy-egy stilizált levelekből összeálló forma is megtalálható, szinte mindenütt jellegzetes virágfüzerek, fonatdíszek, indák és rózsacsokrok egészítik ki. A II. József korszakára jellemző motívumok minden bizonnyal a XVIII. század végén széles körben elterjedt mintákat követték.

Azok a Dunántúlon ma is megtalálható evangélikus templomok, melyekben karzatképsorok is találhatóak, annak ellenére, hogy közel egy időben születtek, egymástól igen eltérő minőséget és felfogást tükröznek. Az elszigeteltségből és a szegénységből adódó provincializmusuk azonban ékesen tanúsítja, hogy a barokk formavilága milyen mélyen vert gyökeret a kor emberének gondolkodásmódjába. Az alapvetően tanító szándékkal létrehozott képsorok szoros szálakkal kötődnek ugyan a német falusi evangélikus templomokban kialakult tematikához és gyakorlathoz, azonban a Dunántúlon a lehetőségek és az adottságok is eltérőek voltak a német területekéhez képest. Az így kialakult karzatképsorok sajátos, egyedi emlékeket hoztak létre, melyek csak áttételesen hasonlíthatóak össze az átlagosan 50-100 évvel korábban készült előképekkel.

Művészek, mesterek, iparosok

A XVIII. század végén a felvilágosodás eszméinek hatására bekövetkező gyökeres társadalmi változások a művészetek területén a megrendelő társadalmi rétegek jelentős eltolódását eredményezték. A főúri és főpapi megrendelők mellett nagy számban jelentek meg a köznemesség és a polgárság képviselői is. Ezek a vidéki kisbirtokosok, táblabírák, jogászok, uradalmi intézők és megyei funkcionáriusok, melyek között nagy számban voltak jelen a protestánsok, egyre növekvő művészeti igénnyel léptek fel és megrendeléseikkel jelentős mértékben átrendezték a hazai építészet, valamint a képző- és iparművészet addig megszokott rendszerét és gyakorlatát. Egyre több helyi vagy itt letelepedett, szerényebb képességű művész is megbízásokat kaphatott. Mária Terézia Ratio Educationisa (1777) és II. József tanügyi rendelkezései jelentős társadalmi rétegek (iparosok és mesteremberek) számára tették kötelezővé a rajztanulást. Ez a gyakorlat is nagymértékben hozzájárult az ún. „grand art” vidéki elterjedéséhez és a helyi ízléshez való igazításához az általunk vizsgált időszakban.

A mecénáskör átalakulásával és kibővülésével ugyanakkor alapvető változások kezdődtek a művészetek számára kitűzött célok meghatározásában is. A főurak és püspökök által eddig fontosnak tartott reprezentációs és politikai jellegű célok másodlagossá, sőt szinte elhanyagolhatóvá váltak. Helyi szinten a protestánsok számára elsősorban a gyülekezetek életének megszervezése (templom, iskola, paplak stb. felépítése) volt a legfontosabb. A felekezeti rivalizálások, melyek főként a minél magasabb torony megépítésében nyilvánultak meg, csak jóval később, a XIX. század húszas éveitől kezdődtek (és nem is mindenütt), amikor már a protestáns közösségek is megerősödtek és amikor már minden építésbeli korlátozást feloldottak a hatóságok.

A templombelső kialakításánál az evangélikusok a téregység és a kultuszközpont alapelveinek hangsúlyozását tartották szem előtt, és a művészet eszközeivel is ezt kívánták kiemelni. Számukra a barokk művészet egyik legfontosabb eszköze, az illúziókeltés gyakorlata elfogadhatatlan volt, mert nem a valóság bemutatására törekedett, hanem annak csak a látszatát keltette, így

templomaikból a freskófestészet is teljes mértékben kiszorult, illetve hiányzott. Helyettük a karzatok kiépítése és főleg a szószékoltár hangsúlyos és művészeti eszközökkel is kiemelt kialakítása vált a legfontosabbá.

Ezeknek a feladatoknak az ellátására már nem volt feltétlenül szükség a vidéken sokszor megfizethetetlenül drága, nagy tudású külföldi mesterek közreműködésére. Elégségesnek bizonyultak a kisebb művészek és a nagyok stílusát imitáló, könnyebben elérhető és főleg olcsóbban dolgozó, helyi jókezü mesteremberek. Az oltárképeket leszámítva, melyek elkészítésére helyben nem vagy csak elvétve álltak rendelkezésre megfelelő szakemberek, a szerényebb anyagi eszközökkel rendelkező megrendelők is művészi alkotásokhoz juthattak. Az újonnan épülő evangélikus templomok építői és berendezői éltek is a kínálókozó lehetőségekkel.

A szószékoltárok készítői, szobrászai, festői és aranyozói legtöbbször nem kerültek név szerint megemléítésre¹¹⁴. A gyülekezetek a szószékoltárokat általában nem műtárgyként, hanem művészien kialakított berendezési tárgyként kezelték. Sokszor maguk a szerzők sem tartották fontosnak nevük feljegyzését. A dokumentumok között azonban itt-ott elvétve, mint például a Canonica Visitatiókban és egyéb levéltári forrásokban (elszámolások, kifizetések) megbújva több név is fennmaradt a Dunántúlon. Így ismerjük a nagygyeresdi gyülekezet esetét, amelyik nem is akárcsak, Széchényi Ferenc gróf horpácsi asztalosához, Josepho Semodamhoz fordult a szószékoltár elkészítése végett. Ugyanennek aranyozására és megfestésére pedig a soproni Nicolao Mních-et kérték fel az előljárók. Ugyancsak egy gyülekezeti Historia Domus szerint, Boba szószékoltárát Gärtner József (1792) képfaragó mester készítette, származását azonban nem tüntették fel az iratok. A legtöbbször azonban a meszlenihez hasonló bejegyzésekkel lehet találkozni, mely szűkszavúan csak meszleni tislért és bécsi piktorokat említ szerzőként, a legjobb esetben évszámmal és a kifizetett összeggel együtt (Adattár 121. o.), de név nélkül. Az eddig előkerült iratok tanúsága szerint ismerjük még a győri szószékoltár megfestőjét, a Telki illetőségű Jakab Szekl nevezetű zsidó képíró, akit a gyülekezet kért fel erre a feladatra. A kismányoki szószékoltár készítőjének neve is fennmaradt, aki pedig Kausser József képfestő

¹¹⁴ Néhány szószékoltár hátoldalán ugyan található ceruzával felírt, szignószerű aláírás, de ezek rendszerint a későbbi átalakítások, felújítások, illetve átfestések szerzőire utalnak.

és szobrász volt, aki egy személyben vállalta a felépítést és a festést is. A mester 1801-ben bekövetkezett halála miatt azonban a festést fia fejezte be.

Érdekes adat tesz említést Sárszentlőrinc szószékoltárának díszítéséről, melyet a források tanúsága szerint a bécsi királyi ház aranyozói végeztek el személyesen, de pontos nevek itt sem szerepeltek. Ennél több asztalos, szobrász és aranyozó neve, a kutatás jelenlegi állása szerint még nem ismert.

A dunántúli evangélikus templomokban máig fennmaradt festmények kvalitása, főleg az asztalosmunkákhoz viszonyítva jóval szélesebb skálán mozog. Az igényes, színvonalas, tanult mester által alkotott és a naiv, helybéli iparosok vagy autodidakta művészek által készített művek között sokféle alkotás megtalálható. Kevés esetben találkozunk szignált képpel és a levéltári források itt is ritkán említik a készítőket nevét. Általában megfigyelhető az a tendencia, mely szerint azok a tehetősebb gyülekezetek, melyek földrajzilag is közel voltak Bécshez, ott vagy annak környékén kerestek maguknak festőket. Így kerülhetett Dorffmeister István oltárképe a helyi gyülekezet megrendelésére (keresztrefeszítés, 1787) Kaboldra (Kobersdorf), J. Cimpal (azóta elveszett) oltárképe (keresztrefeszítés, 1792) Nagygeresdre, az egykor Mária Terézia udvari festőjének számító Vinzenz Fischer, Getsemáné-kerti jelenete Sopronba (1805-ben).

A már említett Meszlenben a szószékkosár képeinek esetében a szerzőkre csak annyi utalás történik a forrásokban (Adattár 121. o.), hogy azok bécsiek voltak, akárcsak a Bonyhádnak adományozott Emmausi vacsora oltárkép szerzője is (Adattár 25. o.). Képi kvalitásai miatt a feltétlenül a korszak legnagyobb mesterei között kell keresnünk Várpalota oltárképének szerzőjét (kiléte még kutatás alatt). Több kép esetében is joggal feltételezhető, hogy készítője akadémiát végzett vagy legalább is sokat tanult mester lehetett (pl. Gyórszemere oltárképe, adattár 60. o.), azonban kilétükre eddig, levéltári adatok hiányában, pusztán stíluskritikai alapon, teljes biztonsággal még nem sikerült fényt deríteni.

A kisebb helyi mesterek közül meg kell még említeni Bucher Ferenc nevét Kapolcson Foichtinger Károllyal együtt (1826) és Tésen egyedül (fia?)(1848)¹¹⁵. Fennmaradt még Schiller János József neve Farádról (1789), Wits István neve, aki

¹¹⁵ Mindkét kép szignálva van.

Bátaapáti oltárképének szerzője, M. Ritzmaier szekszárdi festő neve a kétyi oltárképen, Gottlob Solbrig (1786) neve a mekényesi oltárkép szerzőjeként, Gaÿ J. aláírása Pápáról, a nemeskocsi oltárkép szerzőjeként (1871) és Joh. Carl Bortenstein neve pedig a várpalotai karzatképek készítőjeként.

Név és szignó nélküli Felsőnána oltárképe, melyen azonban vélhetően a szerző kisméretű alakja szerepel az oltárkép jobb alsó sarkában. Azonosítására a festmény alaposabb tisztítása és restaurálása után kerülhet csak sor.

Az oltárképek másik csoportjában, azokban a munkákban melyeket a gyülekezetek a felszámolásra szánt katolikus szerzetesrendektől vásároltak, még nagyobb a bizonytalanság, mert esetükben az eddig előkerült iratok csak a vásárlás tényét jelölik meg, jobb esetben a származási hely (az eladó szerzetesrend sem mindig kerül megemlítésre) megjelölésével. A szerzők neve, amennyiben nem található meg a képeken, egy esetben sem szerepelnek az iratokban. Lébény szószékoltárával kapcsolatban olvasható például egy Canonica Visitationban (Adattár 106. o.), hogy a szószék Nezsíderől, az oltár pedig Csornáról származik „pápista templomokból”, de pontosabb utalás nélkül. Az esetleges szerzők kilétének meghatározását nehezítik az egybeépítés során történt átalakítások és átfestések (pl. Hegyeshalom oltárképén), melyek a nem kívánt tematikát alakították részben át egyes részletek meghagyásával. Ezek alaposabb elemzéséhez azonban elengedhetetlen a szakszerű restaurátori vizsgálat.

A képek harmadik csoportját a helyi vagy naív festők által készített oltár- és karzatképek alkotják. Ezeknél egyszer sem került elő a szerzők neve, de még rájuk vonatkozó utalást sem sikerült találni a levéltárakban. A névtelenségbe burkolózó szerzők kilétét vagy legalább is származását a festéshez felhasznált anyagok kémiai elemzésével lehetne pontosabban behatárolni. Több helyen ugyanis, az alkalmazott kék színek például, a Dunántúlon és az egyes német területek megtalálható evangélikus templomokban igen hasonló módon kerültek alkalmazásra.

A művészek, mesteremberek és iparosok által létrehozott sokszínű evangélikus templombelsők érdekes egyvelegét képezik a korszak művészetének. Egyazon templomon belül megtalálható például az igényesen kialakított, szakszerűen és gazdagon aranyozott szószékoltár és a gyenge minőségű oltárkép

vagy éppen fordítva, jelentéktelen szószékoltáron található ma igen kvalitásos oltárkép. Mindez sokatmondóan utal a korszakban megjelenő igények és a lehetőségek között fennálló ellentmondásokra, az új megrendelői réteg műveltségére és a szerényebb anyagi helyzet, valamint a vidéki elszigeteltségből adódó kényszerű kompromisszumokra. Mindehhez hozzá kell számítani a stílusváltás időszakát, mely még átláthatatlanabbá, vagy ha úgy tetszik még gazdagabbá tette ezt a korszakot.

Az evangélikus későbarokk szószékoltárok, oltárképek és festett karzatok helye és jelentősége a XVIII. század végi – XIX. század eleji magyarországi művészetben

A magyarországi barokknak, mint művészeti korszaknak és a XVIII-XIX. század folyamán a felvilágosodás hatására jelentkező klasszicizmusnak a találkozási pontja, egymásra hatása, illetve hosszabb-rövidebb ideig tartó párhuzamos együttélése rendkívül izgalmas kérdés, mely máig sincs részletekbe menően feldolgozva és megnyugtatóan tisztázva a hazai művelődés és művészet történetével foglalkozó szakirodalomban. A XVIII. század második felében uralkodó későbarokkal és rokokóval szemben jelentkező új irányzat, a klasszicizmus az egyenes vonalat, a szimmetriát, a megzabolázott ornamentikát és a letisztult, átláthatóbb formavilágot állította mintaképként az emberek elé. Azonban az átalakulás csak lassan, folyamatosan és főleg a sajátos stíuselemeket még sokáig keverve ment végbe. A klasszikus művészeti hagyományokkal nem rendelkező magyarországi művészetben, a széles körben elterjedt és mélyen gyökeret vert barokk formavilága és ornamentikája még hosszabb ideig együtt élt és keveredett a klasszicista művészetfelfogás új elemeivel létrehozva ezzel egy sajátos, klasszicizáló, de összességében még alapvetően barokk jellegű művészetet. Ez a stíluskeveredés jól nyomon követhető az evangélikusság magyarországi művészeti gyakorlatában, mely a Türelmi rendelet hatására ekkor éli át első fénykorát. A főleg eldugottabb, vidéki falvakban megjelenő alkotások, szobrok, festmények és szószékoltár-együttesek, ha részlegesen is, de betekintést adhatnak a hazai „nagy átlag” által képviselt gyakorlatba. Abba az ízlésvilágba, mely a „grand art” leképzéseként, a nagyobb településeken és a jelentősebb központokon kívül jött létre Magyarországon. Minden bizonnyal ezek a kisebb falvak számára készült, a kutatás által eddig még nem vagy csak részben feltárt alkotások képezhették egykor a gerincét a korszak művészetének. Kapossy János szavaival: *Ha van a magyarországi barokk művészetnek sajátos helyi színe, úgy elsősorban*

*e szerényebb alkotásokban fog megnyilatkozni.*¹¹⁶ Az evangélikusság művészetének részletes tanulmányozása, már csak decentralizált jellegéből fakadóan is jó lehetőséget ad a korszakban lezajló művészeti folyamatok alaposabb megismeréséhez. A két stíluskorszak határán történt felvirágzása pedig ideális terepet jelent a stíuselemek keveredésének és egymásra hatásának tanulmányozására.

Annak ellenére, hogy vitathatatlan a külföldi, főleg a német szószékoltárformák hatása az egyes dunántúli építményekre, a ma megtalálható későbarokk szószékoltárok nagy többségét mégis a hazai katolikus barokk egyházi berendezések és főleg az oltárok formái ihlették meg. A fennmaradt emlékek tanúsága szerint a készítők több-kevesebb sikerrel birkóztak meg az új követelménnyel, a szószék és az oltár egybeépítésével létrejövő új forma esztétikailag és formailag is optimális kialakításával. A szószékkosár sokszor rejtve maradt az oltárretabló mögött és a hangvetővel is bővített együttes csak többszöri próbálkozás után érte el ideálisnak nevezhető arányait. Az új szószékoltárformához felhasználták és átalakították azt a katolikus oltártípust, mely alkalmas volt statikailag is hordozni egy ember súlyát. Az enyhén előreugró oszlopokkal vagy oszloppárokkal keretezett oltárretabló legtöbbször hangsúlyos párkánnyal záródott, mely felett az oromdíszek következtek. Számos evangélikus szószékoltárnál felfedezhető ennek a mintának a követése. A méreteiben ugyan jelentősen redukált és részleteiben is átalakított alapforma azonban sajátosan Kárpát-medencei jelenségnek tűnik, mely csak elvétve jelentkezett német területen. A szentségtartó nélküli, oltárképpel és apostolszobrokkal felszerelt új együttes szervesen illeszkedett be a korszak művészeti gyakorlatába. Az új ikonográfiai program és a megváltozott arányok ellenére az ornamentika és a szobrászati díszek kialakítása egyértelműen a helyi szokásokat és gyakorlatot követte. Mestereik szinte kivétel nélkül helyi vagy környékbeli kisműhelyekből származtak. Kezüik nyoma még a vásárolt és az általuk átalakított oltárépítményeken is jól megfigyelhető. Összességében elmondható, hogy a szobrászati díszek sokkal homogénebb együttest alkotnak a szószékoltárokon, mint a festmények, melyek között jóval nagyobb minőségbeli és formai eltérések észlelhetők.

¹¹⁶ Kapossy János: A magyarországi barokk európai helyzete, 1931.

A festészet helye és szerepe az evangélikus templomokon belül több okból is sajátosan alakult. Ellentétben a legtöbbször fából készült templombelsőekkel és oltárokkal, melyek alapanyagának megmunkálásához helyi szinten is értettek, az oltárkép és a karzatképek elkészítése nagy nehézségeket okozott a vidéki lakosságnak. A protestáns ikonográfia szerint elképzelt oltárkép beszerzése és elkészíttetése nagy vállalkozásnak bizonyult és minden esetben egyedi megoldásokhoz vezetett. Noha a ma is fennmaradt oltárképeknek, a kutatás mai állása szerint csak töredékét lehet konkrét szerzőkhöz kötni, a levéltári utalások alapján mégis kirajzolódni látszik a képek beszerzésének a korszakban kialakult gyakorlata. A gyülekezetek jelentős része a viszonylagos földrajzi közelséget kihasználva bécsi festőkhöz fordult oltárképért. A közösségeknek másik része felhasználta a feloszlatott szerzetesrendek felszabadult „készleteit”, míg a harmadik csoport vándorfestőkhöz, kisebb tudású rajztanárokhoz vagy éppen a faluban élő naiv parasztfestőkhöz fordult. Az így született oltár- és karzatképek sok egyedi vonást hordoztak és több ponton is jelentősen eltértek a mintaként szolgáló német gyakorlattól. Annak ellenére, hogy az oltárképek tematikája igazodni próbált a német lutheránusság által megfogalmazott alapkövetelményekhez, bizonyos idő- és stílusbeli eltérések azért megfigyelhetőek voltak. Így például az írott bibliai idézetek alkalmazása az oltárképeken a Kárpát-medencében viszonylag késve jelentek meg és talán itt is maradtak fent a legtovább Európában. Ugyanakkor az evangélikusok által fontosnak tartott ikonográfiai követelmények az utolsó vacsora és a keresztfeszítés jelenetein sem mindig valósultak meg hiánytalanul és több részletükben is tartalmaztak még katolikus eredetű elemeket. Mindazonáltal ezek a ma is megtalálható oltárképek és festett karzatok szép példái a klasszicizáló későbarokk vidéken fennmaradt emlékeinek a XVIII. század fordulóján a Dunántúlon.

Ha az egyházművészet újkori fejlődésének vonatkozásában tekintünk választott korszakunkra, akkor a tágabb folyamatokat áttekintve azt tapasztalhatjuk, hogy az egyháznak a középkor végén a visszaélések miatt válságba került eszmei vezető szerepét a reformáció állította helyre Európában a XVI. század folyamán. Az egyház befolyását és uralmát a művészetek és az irodalom világában a XVIII. század végéig nagy mértékben meghosszabbította és

jelentős újjászerveződésre ösztönözte magát a katolikus egyházat is. Ugyanakkor ez a vezető szerep válságba került a XVIII. század végén és helyét részben más eszmék vették át Európa szerte és a korabeli Magyarország sem jelentett kivételt ez alól a folyamat alól. Azonban abban az időben, amikor a katolikus egyházi hegemonia gyengült és a polgári törekvések megerősödtek, amikor a vallás látható módon veszített eddigi vezető szerepéből az irodalom és a művészetek területén, akkor következett be Magyarországon, a Türelmi rendelet hatására a protestáns egyházak felvirágzása és kibontakozása. Ez a kibontakozás sajátos értékekkel gazdagította a korszak művészetét és jelentős mértékben tompította a vallás kulturális térvesztését. A vallásszabadság hatására (a még érvényben lévő megkötések ellenére) meginduló templomépítkezésekkel párhuzamosan a belső tér díszítése is fontos szerephez jutott az evangélikusoknál. Az oltár és a szószék együttesének kialakítása, a kultuszcentrumnak a belső térben betöltött fontos szerepének hangsúlyozása a szószékoltárok művészeti eszközökkel való kiemelését kívánta meg. Ehhez pedig a lehiggadóban lévő barokk motívumkinccsének felhasználása és átvétele, az emlékek tanúsága szerint szinte természetesnek tűnt. Azonban az evangélikus templombelsőbe készült, összképükben még javarészt barokk szószékoltárok a prédikáló lelkészhez igazodó emberi léptékükkel és arányaikkal, statikusabb formáikkal és tartalmilag kiüresedő, csupán a dekorációt szolgáló faragott motívumaikkal szinte pontról pontra a barokk egykor meghirdetett alapelveinek tagadását jelentették. A ráció és az antikvitás egyre erősödő hatására az oltárokon megjelenő zenélő angyalkák és apostolfigurák megtorpanó lendülete szelíd és bájos mosolygássá változtatta az egykor életteli, expresszív és az érzelmek széles skáláját felvonultató arcvonásokat. Egy-két emléken ugyan még erőteljesebben megmutatkozott készítőjének nagy gyakorlata és szakmai tudása, mely élővé tudta varázsolni az együttest, de összességében mégiscsak az egyszerűsödő formai és díszítésbeli elemek domináltak. Azonban a barokk tartalmi kiüresedése, a szobrok részleges vagy teljes elhagyása egyes emlékeken és a díszítő elemek gyakran rutinszerű alkalmazása, több esetben is az ikonográfiai program hiányos kialakításához vezetett. A tartalmi hiányosságok egyértelműen arra utaltak, hogy a barokk stílus eszköztára nem volt már többé képes a kor gondolatvilágának kifejezésére. A változóban lévő ízlésvilág új, letisztult formákat és megújult arányrendszer

kialakítását kívánta meg a templomon belül is. A szószékoltárok által kifejezni szándékozott kultuszcentrum elve is más formákon keresztül vélte megtalálni önmaga leghatásosabb kifejezését. A változás első jelei a Türelmi rendelet után közvetlenül felépült, szerény külsejű templomok külső átalakításán, leginkább főhomlokzatuk erőteljesebb megjelenését szolgáló, klasszicista stílusban történő átépítésében jelentkeztek a XIX. század húszas éveinek végén illetve a harmincas évek elején. Kemenesmagasi, Nemeskolta, Gérce, stb. ekkor kapják új homlokzatukat¹¹⁷. Az ebben az időben újonnan épülő evangélikus templomok nagy része szintén a klasszicista stílust követi a Dunántúlon, mint például Sárvár, Csorna, stb. A templombelsőkből azonban az átalakulás lassabban és időben sokkal inkább elhúzódva történt, mint a leginkább a torony felépítésével egybekötött homlokzati átalakítás. A klasszicizáló későbarokk szószékoltár több esetben is még elfogadható maradt a hívek számára és csak ritkán cserélték le (pl. Gérce, Felpéc, Harka, stb.). Az ekkor már klasszicista stílusban épült templomokba azonban szinte kivétel nélkül mindenütt stílusban hozzá illő szószékoltárok és oltárok épültek (pl. Sárvár, Öskü, Hegyeshalom, stb.).

Annak ellenére, hogy a magyarországi protestantizmus a történelem során a viszonylagos vallásszabadságot csak folyamatos küzdelmek árán tudta úgy-ahogy biztosítani, a hitviták és a politikai nézetek kifejezésének szándéka mindig elkerülte a templomot és annak falain kívülre került. Az evangélikus templombelsőknél, oltárképeknek vagy festett karzatoknak, a katolikus templomok egy részével ellentétben nincs vagy csak elenyészően kevés az aktuálpolitikai töltetük. A programok, a hitviták és a sajátos nézetek kifejezése, kibontása és terjesztése a protestantizmuson belül elsősorban nem a képzőművészetek, hanem az irodalom területére koncentráltak. Az evangélikus templombelsőkből túlnyomó részben a hit alapvető igazságait kifejezni akaró, tanító jellegű művészeté lett az elsődleges szerep. A barokk művészet polemizáló, programokat bemutató jellege alapvetően hiányzott. Politikai programoktól mentesen ezek az alkotások a helyi közösségek hitvilágát, Istenhez való viszonyát

¹¹⁷ Geschrey Sámuel sárvári építész keze nyomán.

tükrözik leginkább, magukon hordozva nemzetiségük, származásuk jellegzetességeit is.

A Dunántúlon az evangélikus templomokban megtalálható szószékoltárok, oltárképek és festett karzatok nem tartoznak a korszak legnagyobb és legtanultabb mestereinek alkotásai közé. A nagy átlaghoz tartoznak, ahhoz a nagy átlaghoz, mely a korszakban a legelterjedtebb lehetett. Legtöbbjük névtelen, vagy csak helyi ismertségű alkotók keze nyomát viseli magán és az ő felfogásukat tükrözi. Ezen emlékek arról tanúskodnak, hogy egyrészt a barokk mennyire mélyen vert gyökeret a korszak gondolkodásmódjában, másrészt pedig arról, hogy a barokk és a klasszicizmus között semmiképpen sem cezúráról, hanem fokozatos átmenetről kell beszélnünk. Az evangélikusság művészetének jelentősége a tárgyalt időszakban legfőképpen abban állt, hogy egy olyan időszokról tanúskodik, egy olyan periódusban jelentkezett műtárgyainak sokaságával, mely nem ragadható meg egyértelműen és nem is értelmezhető kizárólag a „grand art” emlékeinek elemzésével. Műtárgyainak túlnyomó része vidéken született, provinciális ízlésvilágot tükröz és sajátos módon használja fel a barokk motívumait és formavilágát. A dolgozat a benne felvonultatott emlékeknek az első olyan összegyűjtése, bemutatása és rendszerezési kísérlete kíván lenni, mely képes átfogó képet nyújtani a barokk és a klasszicizmus közötti átmenet korszakának általánosan elterjedt művészeti gyakorlatáról.

Bibliográfia

- AGGHÁZY Mária: A barokk szobrászat Magyarországon, 1-3, Budapest, 1958.
- ANDORNÉ Tóbiás Judit: A XVII-XVIII. századi Magyarország barokk templomépítészetének szerkezeti kialakulása és fejlődése In: Építés-Építészettudomány VI. 3-4. sz., Budapest, 1974, 341-386. o.
- BALASSA M. Iván: A magyarországi németek építkezéséről In: Ház és ember 5., 1989, 31-49. o.
- BALDAUF Gusztáv: A pécsi ág. hitv. ev. Egyházközség története a kezdetektől 1917-ig, Pécs, 1926.
- BALÁZS László: A felekezetek egymáshoz való viszonya 1791-1830, Budapest, 1935.
- BALOGH Margit – GERGELY Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon, Budapest, 1996.
- BÁNYAI Judit – FABINY Tibor: Evangélikus templomok Magyarországon in: Magyar Építőművészet LXXXII. Évf. 4. szám., Budapest, 1991, 6-7. o.
- BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor: Magyar népi építészet, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- BARANYAI Béláné: Mesterek és műhelyek az északkelet-magyarországi barokk szobrászatban in: Magyarországi reneszánsz és barokk (szerk.: Galavics Géza) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 313-450. o.
- BARANYAI Béláné: Adatok a magyar falusi templomok berendezéstörténetéhez [III], Művészettörténeti Értesítő 1954.2., 265-269. o.
- Barock in der Slowakei. Pamiatky a múzea 1992, különszám.
- BAZIN Germain, Destins du Baroque, Hachette, 1968.
- BECK Herbert – BREDEKAMP Horst, Bilderkult und Bildersturm, in Funkkolleq Kunst, 1987, I, 108 skk.
- BECK Herbert (hrsg): Altarkunst des Barock. Kat. Ausst., Frankfurt/M., 1980.
- BELLÉR Béla: A magyarországi németek rövid története, Magvető, Budapest, 1981.
- BENCZE Imre: Kalaznó – élt 270 évet, Lelkipásztor, 1990/5. sz.

- BÉL Mátyás: Tolna vármegye leírása a Notitia Hungariae Novae Historico Geographica c. művéből (fordította dr. Kun Lajos) in Tanulmányok Tolna Megye Történetéből (Szerk. K. Balogh János) IX. Köt., 1979, 327-363. o..
- BELTING Hans, Vom Altarbild zum autonomen Tafelbild, in Funkkolleg Kunst, 1987, I, 155 skk.
- BELTING Hans: Kép és kultusz, Budapest, Balassi Kiadó, 2000.
- BENDA Kálmán: A jozefinizmus és jakobinusság a Habsburg-monarchiában, Történelmi Szemle, VIII (1965), 388-422. o.
- BIBÓ István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése in Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 3-4. szám, 1967, 525-567. o..
- BIBÓ István: Der protestantische Kirchenbau in Ungarn um 1800. I-II. in Mitteilungen der Gesellschaft für Vergleichende Kunstforschung in Wien 36. evf. 3. szám, 1984 szept. és 37. évf. 1-2. szám, 1985 febr.
- BIBÓ István: Egy sajátos későbarokk építészeti emlékcsoport az Alföldön in Építés- építészettudomány V. köt. 3-4. szám, 1974, 509-515. o..
- BIBÓ István: Európai hatások és helyi fejlődés az 1800 körüli magyar építészetben in: Építés- Építészettudomány IV. köt. 1-2. szám, 1972, 125-163. o..
- BOBROVSZKY Ida: A XVI. századi magyar protestáns zsinatok végzéseinek művészeti vonatkozásai in Ars Hungarica 1976/1, 65-71. o..
- BOROS László: A zicsi templom festményei: Bücher Xavér Ferenc művei 1786-ból, in: Művészettörténeti Értesítő II-IV, 1984.
- BRAUN Josef: Der christliche Altar, 1924.
- BRUCHER Günter (hrsg.): Die Kunst des Barock in Österreich, Salzburg-Wien, 1994.
- BUCSAY Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945, Gondolat, Budapest, 1985.
- BUSKE Norbert/ BAIER Gerd: Dorfkirchen in der Landeskirche Greifswald, Berlin, 1984.
- BUZÁSI Enikő: Régi magyar arcképek, Kiállítási katalógus, Tata, Vár-Szombathely, Képtár, H.n., 1988.
- BÜRCKSTÜRMER C.: Geschichte der Reformation und der Gegenreformation in der ehem. Freien Reichsstadt Dinkensbühl, Dinkensbühl, 1914, I, 65 skk.

- CS. DOBROVITS Dorottya: Építkezés a XVIII. századi Magyarországon (Az uradalmak építésze), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- CSÁSZÁR Elemér: A pálos rend feloszlatása 2., Századok, 35., (1901), 415-422.
- CSATKAI Endre: Sopron és környéke műemlékei. Budapest, 1953.
- CSATKAI Endre: Sopron és környéke műemlékei. Magyarország műemléki topográfiája, 1956.
- CSEPREGI Zoltán: Magyar pietizmus 1700-1756, Budapest, 2000.
- CSEPREGI Zoltán: Udvari papok Mária királyné környezetében in:Habsburg Mária, Mohács özvegye, kiállításkatalógus, Budapest, 2005, 45-57. o..
- DEHIO G.: Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler, Hessen, München, 1966.
- DEHIO G.: Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler, Nördl. Hessen, München, 1960.
- DEHIO G.: Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler, Südl. Hessen, München/Berlin, 1950.
- DERCSÉNYI Balázs – HUDI József: Veszprém megye egyházi értékei, Veszprém, 1998.
- DÓKA Klára: Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa.6. Győri Egyházmegye. Budapest, 1998.
- ENTZ Géza: A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig, Budapest, 1937.
- Evangelische Heimat, Kirchen in Westfalen, Luther-Verlag, Bielefeld, 1993.
- Fachwerkkirchen in Hessen, Herausgegeben vom Förderkreis Alte Kirchen e.V., Marburg unter Mitarbeit von Irgard Bott, Jean Chanel, Angus Fowler, Dieter Großmann, Alfred Höck, Anneliese Klappenbach, Gerhard Seib und Peter Weyrauch, 1978.
- FEHÉR Károly: Beszédes térben, In: Dunántúli Harangszó 2005/4-7.
- FELDTKELLER H.: Die Bau- und Kunstdenkmäler des Landes Hessen, Kreis Biedenkopf, Darmstadt, 1958.
- FELHŐ Ilona – VÖRÖS Antal: A helytartótanácsi levéltár, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.
- FIEDLER Karl: Geschichte der evangelischen Pfarrgemeinde A. B. in Stadt Schlaining, Wien, 1961.

- FIEDLER Karl: Geschichte der evangelischen Pfarrgemeinde A. B. in Mörbisch am See, 1961.
- FIEDLER Karl: Geschichte der evangelischen Pfarrgemeinde A. B. in Rust, 1951.
- FOLTIN Brúnó: Az evangélikus templom in: Evangélikus templomok Magyarországon, Hegyi és Társa Kiadó, Budapest, 1992.
- FRICKY Alexander: Drevené artikulárne kostoly na Slovensku, Vlastivedny Casopis XXVII. Évf. 2. szám, 1978, 89-93. o.
- FRIEDRICH Loránd: A magyar evangélikus templom fejlődése az újkorban in: Evangélikus templomok (szerk.: KEMÉNY – GYIMESY) Athenaeum Kiadó, Budapest, 1944, 169-192. o.
- FÜLEP Lajos (szerk.): A magyarországi művészet története, Corvina Kiadó, Budapest, 1970.
- G. GYÖRFFY Katalin: A nemeskéri evangélikus templom szószékoltára, Művészettörténeti Értesítő XXVIII, 1979. 4., 253-261.
- G. GYÖRFFY Katalin: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon, Művészettörténeti füzetek 20, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- G. GYÖRFFY Katalin: Szószékoltárok, oltárok és berendezési tárgyak az evangélikus templomokban In: Evangélikus templomok Magyarországon, Hegyi és Társa Kiadó, Budapest, XLVI-LV. o., 1992.
- GALAVICS Géza: A tájkép, a népeletkép, zsánerkép, a történeti kép. Művészet Magyarországon 1780-1830., Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1980, 47-71.
- GALAVICS Géza: Program és műalkotás a 18. század végén, (Művészettörténeti füzetek, 2.), Budapest, 1971.
- GALAVICS Géza: „Barokk”, és „A felvilágosodás kora /1780-1820/” In: ARADI Nóra (szerk.) A művészet története Magyarországon, Gondolat Kiadó, Budapest, 1983, 215-329. o.
- GALAVICS Géza: Barokk In: Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig, Corvina, 2001, 317-498. o.
- GALAVICS Géza (szerk.): Barokk művészet Közép-Európában, Utak és találkozások, kiállításkatalógus, Budapest, 1993.

- GARAS Klára: Magyarországi festészet a XVIII. században (Magyarországi barokk festészet II. kötet), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.
- GEDENKBLATT: Gedenkblatt auf das Jubiläumsjahr der deutsch-evangelische Gemeinde Mekényes 1935. im 200. Jahre ihres Bestehens, 1935.
- GENTHON István: Magyarország művészeti emlékei, I.kötet: Dunántúl, Képzőművészeti Alap, Budapest, 1959.
- GERICKE Wolfgang/ SCHLEIFF Heinrich-Volker/ WENDLAND Winfried: Branderburgische Dorfkirchen, Berlin, 1975.
- GERMANN Georg: Der protestantische Kirchenbau in der Schweiz, Zürich, Orell Füssli Verlag, 1963.
- GÖRÖG Ernő: A veszprémi evangélikus egyházmegye története, Pápa, 1926.
- GROSSMANN Dieter: Künstlerische Beziehungen zwischen Hessen und Thüringen, in: Hessische Heimat, Marburg, 1992, Heft 4, 1994, Heft 1 und 4.
- GUZSIK Tamás: Szakrális építészeti terek funkcióelemzése I-III. BME Építészettörténeti és Elméleti Intézet Segédlet, Budapest, 1988.
- GYIMESY Károly: Oltári felszerelések In: KEMÉNY-GYIMESY (szerk.) Evangélikus templomok, Athenaeum Kiadó, Budapest, 323-389.o.
- HAEBLER Hans Carl von: Das Bild in der evangelischen Kirche, Berlin, 1952.
- HARASIMOVICZ Jan.: Contra calvinianorum idolomachiam. Die Bildstürme der zweiten reformation und die Lutherische Kunst um 1600. in: Actes du XXVIIe Congrès International d'Histoire de l'Art, Strasbourg, 1989, 151-170. o.
- HARASIMOWICZ Jan: Die Bildlichkeit des Pietismus: Das Motiv der „zwei Wege“ in: POSCHARSKY Peter (hrsg.) Die Bilder in den lutherischen Kirchen, SCANEG, 1995.
- HECHT Christian: Katolische Bildertheologie im Zeitalter von Gegenreformation und Barock, Berlin, 1997.
- HELMAR Junghans: Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen, Berlin, 1989.
- HINTZENSTERN Herbert von: Dorfkirchen in Thüringen, Berlin, 1979.
- HOFFMANN Werner:(szerk): Luther und die Folgen für die Kunst, Prestel, München, 1983.
- HOLUB József: Az újjátelepítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686-1703-ig. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből (szerk. K. Balogh János), V. kötet, 5-124. o., Szekszárd, 1974.

- HORVÁTH János: A reformáció jegyében, Gondolat, 1957.
- JÁNI János: A somogy-zalai evangélikus egyházmegye és gyülekezeteinek története, Bp., 2005.
- KAPOSSY János: A magyar királyi udvari kamara építészei Mária Terézia és II. József korában, Századok, 1924. évf. 585-613. o.
- KAPOSSY János: A magyarországi barokk európai helyzete, Magyar Művészet VII, 1931.
- KAPOSSY János: Építők, szobrászok, festők és grafikusok Magyarországon 1828-ban [I], Adattár, Művészettörténeti Értesítő 1952, 133-140. o.
- KARÁCSONYI János: Magyarország egyháztörténete, Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém, Reprint kiadás: Könyvértékesítő Vállalat, Budapest, 1985.
- KELÉNYI György: A Barokk művészete: Corvina Kiadó, 1985.
- KELÉNYI György: Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos” építészet Magyarországon a XVIII. század végén, In: Művészet és felvilágosodás (szerk. ZÁDOR Anna és SZABOLCSI Hedvig): Akadémiai Kiadó, Budapest, 123-159. o., 1978.
- KEMÉNY Lajos – GYIMESY Károly (szerk.): Evangélikus templomok, Athenaeum Kiadó, Budapest, 1944.
- KEVEHÁZI László: A meszlénai és acsádi gyülekezetek rövid története (kézirat), 2006.
- KNABEL Wilhelm: Geschichte Bonyhads (Bonnhards) von der Urzeit bis 1945, München, 1972.
- KÓSA László: Egyház, társadalom, hagyomány, Debrecen, 1993 (28-33. o; 74-77. o.).
- KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon, Budapest, 1983.
- KOVÁTS J. István: Magyar református templomok I-II., Szeged, 1972.
- KOZÁK Károly: A lovászpatonai ev. templom helyreállítása, Műemlékvédelem, VI-1962, 132-140. o.
- KÖRMENDY József: Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században, A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10. 53-84. o., 1971.

- KÖRMENDY József: Fatemplom a Veszprémi Egyházmegyében a XVIII. században In: Egyházak a változó világban (szerk: BÁRDOS István – BEKE Margit), A Nemzetközi Egyháztörténeti Konferencia Előadásai (1991. május 29-31.) Esztergom, 1991.
- KRÄHLING János – ZOBOKI Gábor: Későbarokk templomépítészetünk a Dél-Dunántúlon, Diakónia, 1987. 2. szám, 40-49. o.
- KRÄHLING János – ZOBOKI Gábor: XVIII. század végi evangélikus templomok Tolna megyében In: BME TDK Munkák XIX. évf. 114-126. o. Budapest, 1985.
- KRÄHLING János: A Dél-Dunántúl későbarokk lutheránus templomépítésze In: Építés-Építészettudomány XXII. Köt. 3-4. szám, 293-298. o., 1991.
- KRÄHLING János: Evangélikus templomok a mai Magyarországon, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004.
- KRIVOSOVA Janka (szerk.): Evanjelické kostoly na Slovensku, Banská Bystrica, Tranoscius, 2001.
- LANGEWIESCHE Karl Robert – KÖSTER Hans, Fachwerkkirchen in Hessen, Marburg, 1978.
- LÖFFLER Fritz: Die Stadtkirchen in Sachsen, Berlin, 1973.
- LYKA Károly: A táblabíró világ művészete, Budapest, Corvina, 1981.
- MAI Hartmut: Der Evangelische Kanzelaltar, Geschichte und Bedeutung, Halle, 1969.
- MAI Hartmut: Der Einfluß der Reformation auf Kirchenbau und kirchliche Kunst, in: JUNGHANS Helmar (hrsg.), Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen, Berlin, 1989, 153-179. o.
- MAI Hartmut: Die evangelische Kirchenbau des Barocks in Sachsen aus der Sicht seiner Entstehungszeit, Sächsische Heimatsblätter 1987/6, 245-258. o.
- MÁLYUSZ Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus, Budapest, 1939.
- MARSCH Angelika: Bilder zur Augsburger Konfession und ihren Jubiläen, Anton H. Konrad Verlag, 1980.
- Martin Luther und die Reformation in Deutschland, katalógus, Nürnberg, 1983.
- MAYER Dénes: Adalékok Kapolcs történetéhez, Kapolcs, 1995.

- MEIßNER Karl-Heinz: Zwischen Zerstörung und Umdeutung. Kunst-Schicksale in den Kirchen der lutherischen Reformation. In: Kunst und Kirche 56 (1993), 278-280. o.
- MERTENS Klaus: Die Stadtkirchen in Thüringen, Berlin, 1982.
- MESTERHÁZY Sándor: A Nemes-Pátrói Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyházközség története, Csurgó, 1903.
- MESTERHÁZY Sándor: A Somogyi Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyházmegye Története, Nagykanizsa, 1932.
- MESZLÉNYI Antal: A jozefinizmus kora Magyarországon (1780-1846), Budapest, 1934.
- MOJZER Miklós: Torony, kupola, kolonnád, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- NEMESKÜRTY István: A magyar irodalom története I., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
- NÉMETH József: Adatok Zala megye kulturális emlékeiből 2., A reformáció kora, Zalaegerszeg, 1979.
- NEUMANN Michael: Der protestantische Kanzelaltar in Waldeck. Seine Bedeutung – seine Gefährdung, in: Geschichtsblätter für Waldeck, Korbach, 1996.
- PANOFSKY Ervin: Erasmus and the Visual Arts, Journal of the Wartburg and Courtauld Institutes, 32 (1969), 20 skk.
- PAYR Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története I. kötet, Sopron, 1924.
- PAYR Sándor: A nemeskéri artikulás evangélikus egyházközség története, Sopron, 1932.
- PAYR Sándor: Egyháztörténeti emlékek, I. kötet, Sopron, 1910.
- PFEIFFER János: A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai (1554-1760), Veszprém, 1947.
- PFEIFFER János: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630-1950). Püspökei, kanonokjai, papjai, München, 1987.
- PFEIFFER János: Egyházaskozár története, 1997
- PISZKEI Olivér: Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743-1783), Pannonhalma, 1933.

- POSCHARSKY Peter (szerk.): Die Bilder in der lutherischen Kirchen, Scaneg, 1995.
- POSCHARSKY Peter: Altar und Bild. Zur Entstehung des Retabels, in: NIEDERWIMMER Kurt, REIGRABNER Gustav und SAUER Georg (hrsg.): Der christliche Glaube und seine Gestalt, Wien, 1993, 38-45. o.
- POSCHARSKY Peter: Die Kanzel, Güntersloher Verlagshaus Gerd Mohn, Kassel, 1963.
- PUSZTAI László: Evangélikus temetőművészet Sopronban a XVII-XVIII. században, Magyar Műemlékvédelem 1973-1974, Budapest, 1977, 175-205. o.
- RADOS Jenő: Magyar oltárok, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938.
- RAVASZ Boriska: A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében (1760-1780), Budapest, 1935.
- REINGRABNER Gustav: Das Wort unseres Gottes bleibt ewiglich, Aus Geschichte und Leben der Evangelischen im Burgenland, Wien, (é.n.).
- RUSINA Ivan (szerk.): Barok. Dejiny slovenského výtvarného umenia, Bratislava, 1998.
- SÁNTHA Károly: A sárszentlőrinci ágostai hitvallású evangélikus egyház-község története, Szekszárd, 1910.
- SCHARFE Martin: Evangelische Andachtsbilder... (Reiche C: Volkskunde 5), Stuttgart, 1968.
- SCHMELLER A.: Das Burgenland, seine Kunstwerke, historische Lebens- und Siedlungsformen, Salzburg, 1968.
- SCHMIDT János – TOMKA Gusztáv: Beiträge zur Geschichte des evangelischen Seniorats in der Swäbischen Türkei, München, 1976.
- SCHMIDT János: Német telepesek bevándorlása Hessenből Tolna-Baranya-Somogyba a XVIII. sz. első felében, Győr, 1939.
- SHELTER Alfred: Der protestantische Kirchenbau des 18. Jahrhunderts in Franken, Freunde der Plassenburge e.V. Kulmbach, 1981.
- SÓLYOM Jenő: Az evangélikus templom története Magyarországon In: KEMÉNY-GYIMESY (szerk.): Evangélikus templomok, Athenaeum Kiadó, Budapest, 1944.
- SOMFAI Balázs (szerk.): A Dunántúl településtörténete, Veszprém, 1989.

- STURM Leonhard Christoph: Architectonisches Bedenken von Protestantischer Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung, Hamburg, 1712.
- STURM Leonhard Christoph: Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen Wohl Anzugeben, Augspurg, 1718.
- SZENTKIRÁLYI Zoltán: A térművészet történeti kategóriái, Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, 1967. 2.szám, 263-314. o.
- SZENTKIRÁLYI Zoltán: Az építészet története. Újkor. Barokk, Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.
- SZENTKIRÁLYI Zoltán: Az építészet világtörténete I-II., Képzőművészeti Alap, Budapest, 1980.
- SZILÁGYI Mihály: Az újjászülető Tolna megye 1710-1720, In: Tanulmányok Tolna megye történetéből (szerk: K.Balogh János) X. kötet, 33-168. o., 1983.
- SZILÁRDFY Zoltán: Magyar barokk szentképek XXX., Művészettörténeti Értesítő 1981.2., 114-135. o.
- SZITA László: A lutheránus németység bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században, in: Tolna Megyei Levéltári Füzetek 5., Szekszárd, 1996, 5-163. o.
- THULIN Oskar (hrg.): Reformation in Europa, Berlin, 1967.
- THULIN Oskar: Cranach-Altäre der Reformation, Berlin, 1955.
- TOMBOR Ilona: Magyarországi festett famennyezetek és rokon emlékek a XV-XIX. századból, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.
- TRIMMEL Henrik: A kötcsei evangélikus gyülekezet története, kézirat a kötcsei evangélikus parókián, 1980.
- TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17-18. században, Osiris, Budapest, 2001.
- VARGA Anna: Két szomszéd falu. Adatok a Kölesd (magyar) és Kistormás (német) községek összehasonlító néprajzához, Szeged, 1940.
- VELLADICS Márta: A II. József korabeli szerzetesrendi abolíció statisztikája (1782-1784), Századok (1999), 1259-1278. o.
- VELLADICS Márta: A templom- és kolostorépületek hasznosítása II. József szekularizációs rendeletei után, Ars Hungarica 24 (1996), 345-354. o.
- VELLADICS Márta: Szerzetesrendi abolíció Magyarországon (1782-1790), Levéltári Közlemények (2000), 33-52. o.

- VÉRTESI Zoltán: A magyarbólyi evangélikus egyházközség és filiái története, Pécs, 1940.
- VOIT Pál: A majki műemlékegyüttes, Adatok Franz Anton Pilgram életművéhez, Magyar Műemlékvédelem 1961-1962.
- VOIT Pál: A barokk Magyarországon, Budapest, 1971.
- VOLKER Plagemann (Hg.): Die Kunst des protestantischen Barock in Hamburg, Hamburg-München, Dölling und Galitz Verlag, 2001.
- VON CAMPENHAUSEN Hans Freiherr: Die Bildfrage als theologisches Problem der alten Kirche, in: W. SCHÖNE (szerk): Gottesbild im Abendland, Witten, 1957, 77 skk.
- WARNKE (szerk): Bildersturm. Die Zerstörung des Kunstwerks, München, 1973.
- WEIDLEIN János: A tolnamegyei német telepítések, Szekszárd, 1937.
- WEISENHÜTTER Alfred: Protestantische Kirchenbau des deutschen Ostens, Verlag E.A. Seemann, Leipzig, 1936.
- WEX Reinhold: Ordnung und Unfriede, Raumprobleme des protestantischen Kirchenbaus im 17. und 18. Jhd. in Deutschland, Marburg, 1984.
- WINKLER Gábor: A soproni evangélikus templom helye Sopron építészetében In: ZÁDOR Anna – SZABOLCSI Hedvig (szerk): Művészet és felvilágosodás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 161207. o., 1978.
- WINKLER Gábor: Építészettörténeti áttekintés In: Evangélikus templomok Magyarországon, Hegyi és Társa Kiadó, Budapest, XXV-XLV. o., 1992.
- WINKLER Gábor: Korai nagytemplomaink terművészete, Diakónia 1986/2. szám, 52-60. o.
- WITT Ernst: Alte Kirchenräume in Dörfern und Flecken Niedersachsens, Hannover, 1971.
- ZÁDOR Anna – RADOS Jenő: A klasszicizmus építésze Magyarországon, Budapest, 1943.
- ZÁDOR Anna – SZABOLCSI Hedvig (szerk.): Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok, Budapest, 1978.
- ZÁSZKALICZKY Zsuzsanna: A XIX. és XX. század képzőművészete az evangélikus templomokban In: Evangélikus templomok Magyarországon, Hegyi és Társa Kiadó, Budapest, LVI-LXIV. o., 1992.

- ZIMMERMANN Bernhard Hans: Das Luthertum in Eisenstadt, 1930.
- ZOVÁNYI Jenő: A Magyarországi protestantizmus története I-II., reprint, Attraktor, Máriabesenyő-Gödöllő, 2004.
- ZSILINSZKY Mihály: A Magyarhoni protestáns egyház története, Athenaeum Kiadó, Budapest, 1907.

Helynévmutató

• Ábelová (Ábelfalva)	90
• Ajka	17,42,48
• Alsódörgicse	34
• Alsóság	24,44,65
• Aszód	9
• Bábonymegyer	41
• Bakony	47
• Bakonycsernye	16
• Bakonyszentlászló	30
• Bakonytamási	30
• Baranya-megye	66
• Barcs	76
• Bátaapáti	42,49,50,63,71,97
• Bécs	12,23,30,76,94,95
• Bernsfeld	88
• Bienstädt	43,65
• Bikács	16,45,48,54,79,82,87,88,90,91
• Boba	41,49,50,60,70,95
• Bokod	42,49,50,53,55,76
• Bonyhád	24,42,49,50,52,56,58,79,81,96
• Breidenstein	88
• Buda	12
• Buttförde	88
• Bük	24,42,49,50,53
• Čankov (Csánk)	81
• Csepreg	19
• Csorna	97,103
• Dabrony	30
• Dél – Dunántúl	6,34
• Déli Egyházkerület	9
• Dinkelsbühl	72
• Dombóvár	67
• Dunántúl	6,14,15,16,20,23,24,29,30,33,34,40, 44,45,50,56,64,65,67,72,76,78,80,86,94,95,98,101,103,104
• Dunántúli Egyházkerület	14
• Ecseny	42,51
• Egyházaskozár	41,49,51,71
• Eisenach	64
• Elmslohe	73
• Evangélikus Országos Levéltár	7,8
• Evangélikus Országos Múzeum	6,7
• Farád	41,49,50,97

• Fejér megye	20
• Felpéc	44,65,71,103
• Felsődörgicse	34
• Felsónána	42,49,70,71,72,79,83,91,97
• Fertőszentmiklós	19
• Gérce	23,44,48,65,71,103
• Gierstädt	43,65
• Gotha	64
• Gräfenwarth bei Saalburg	88
• Győr	19,32,41,48,69
• Győr megye	16
• Györköny	16,41,49,70,90
• Győrszemere	41,45,74,96
• Harka	103
• Haßleben	43
• Haunetal-Odensachsen	88
• Hegyeshalom	97,103
• Helsen-Arolsen	36
• Herford	88
• Hermdorf	88
• Hessen	16,20,64,88
• Hidas	43,49,50,58
• Hohenroda-Mansbach	88
• Hont-megye	81
• Horpács	95
• Ilmenau	43,65
• Iregszemcse	66
• Izmény	42,49,51,52,75
• Kabold (Kobersdorf)	96
• Kajárpéc	44
• Kalaznó	42,49,51,79,81,85,91
• Kapolcs	34,43,49,50,51,58,59,65,97
• Kaposvár	17
• Kárpát – medence	5,6,29,33,35,37,45,55,63,69,73,101, 103
• Kemeneshőgyész	41,76
• Kemenesmagasi	103
• Keresztúr	19
• Kerta	23,24,42,48,76
• Keszőhidegkút	41,49,75,76,79,81,85,91,92
• Kéty	42,49,52,76,79,86,88,97
• Kismányok	41,49,50,51,52,56,57,96
• Kistormás	42,75
• Klosterneuburg	48
• Komárom	19
• Komárom megye	20

• Kőszeg	19,41,48,49,53
• Kötcese	41
• Kővágóórs	30,41,49,50,52,59
• Kulm	88
• Kurd	67
• Kyjatice (Kiéte)	58
• Lanzenhain	88
• Lauterbach	64
• Lébény	23,41,45,48,97
• Lipcse	64
• Lippersdorf	88
• Lovászpataka	30,45,48,76
• Lövő	19
• Magyarbóly	44,65
• Majk	48
• Majos	42,49,75
• Malé Teriakovce (Olajtörek)	58
• Markt Allhau (Alhó)	40
• Mekényes	41,49,75,79,81,82,92,97
• Merseburg	27
• Meszlen	23,42,49,50,62,95
• Mezőlak	45,46,69
• Milbitz bei Rottenbach	43,65
• Mórighida	42,49,50,54
• Moson vármegye	16,19,20
• Möbischkrüge	88
• Mucsfa	42,49,51,52,75
• Murga	42,49,50,62,79,86,87,90
• Nagygeresd	22,32,43,49,50,55,65,94,95
• Nagysimonyi	32,42,72
• Nagyvázsony	19
• Nemescsó	9,38,45,46,47,74
• Nemesdömölk (Celldömölk)	15,24
• Nemeskér	9,15,24,45,46,72
• Nemeskocs	45,47,97
• Nemeskolta	41,49,50,56,71,103
• Neukirch/Lausitz	64
• Nezsider (Neusiedl am See)	97
• Nyitra - megye	16,20,80
• Nyugat – Dunántúl	33
• Orosháza	32
• Oroszlány	23,45,48
• Osthausen	65
• Óvár (Mosonmagyaróvár)	19
• Öcs	45,47,70
• Öskü	103

• Padragkút	45,51
• Pápa	24,48,66,97
• Pécs	17,57
• Plaußig	64
• Pozsony	20,33
• Pusztavám	16,20,45,76
• Róma	13
• Ronshausen	88
• Rozložná (Hámosfalva)	58
• Sárszentlőrinc	21,42,49,51,52,74,75,79,80,81,96
• Sárvár	13,19,44,65,103
• Schmalkalden	26
• Sebnitz	88
• Somlószlós	45
• Somogy megye	20
• Somogy-Zalai Egyházmegye	9
• Sopron	14,23,32,33,38,45,48,66,76,96
• Sopron megye	16,19
• Stumpertenrod	88
• Szák	16,45,48,54,80
• Szárazd	41,49,75
• Szekszárd	17
• Szend	16
• Szilsárkány	32
• Tab	16
• Telki	96
• Tés	42,49,50,54,97
• Tét	42,49,50,51,62,76
• Thuringia	37,43,64,88
• Tófű	42,49,50,56,74,75
• Tolna – megye	16,20,66,67,78,90
• Toporec (Toporc)	90
• Torgau	26
• Ulm	26
• Uraiújfalu	38,41,49,50,60,61
• Vadosfa	15
• Várpalota	19,41,49,50,60,61,72,75,96,97
• Varsád	42,49,51,60,79,81,92
• Vas megye	20
• Veszprém	66
• Veszprém megye	16,17,34
• Vönöck	42,69
• Weiterode	88
• Zala megye	20
• Züssow	76,88

Névmutató

• Ajkay János	22
• Alsókáldi Káldy József	22
• Baranyai Béláné	9
• Berekallyai Horváth József	22
• Bibó István	9,39
• Bortenstein Joh. Carl	97
• Bucher Ferenc	97
• Bunsen Carl Josias von	28
• Buzási Enikő	9
• Cimpal J.	96
• Ciráky László	22
• Cs. Dobrovics Dorottya	9
• Csáfordi Tóth Péter	59
• Csepregi Zoltán	9,89
• Dercsényi Balázs	9
• Dorffmaister István	96
• Dóka Klára	9
• Fabiny Tibor (id.)	9
• Fischer Vinzenz	96
• Foichtinger Károly	97
• Furttenbach Joseph	26,28,35
• G. Györffy Katalin	9
• Galavics Géza	9
• Gaý J.	97
• Gärtner József	95
• Gerevich Tibor	8
• Goethe Johann Wolfgang	28
• Goldmann Nicolaus	28
• Gyimesy Károly	8
• I. Ferdinánd	12
• I. Ferenc (II. Ferenc)	84,92
• I. Lipót	19
• II. József	14,23,60,84,86,90,92,94
• III. Károly	14
• Illésházy István	13
• Jáni János	9
• Jávor Anna	9
• Kapossy János	3,99
• Kausser József	58,96
• Kemény Lajos	8
• Kertész Botond	10
• Keveházi László	9

• Kollonich Lipót	15
• Koppány Tibor	9
• Kostyál László	9
• Kozma János	21
• Krähling János	6,9,33
• Lőrincz Zoltán	9
• Luther Márton	25,26,29,90
• Mai Hartmut	35,37,64
• Mária királyné	20
• Mária Terézia	21,33,94,95
• Melancthon Fülöp	18
• Mercy Claudius Florimundus	15,57
• Mních Nicolao	95
• Payr Sándor	9
• Poscharsky Peter	35
• R. Tombor Ilona	9,80
• Ritzmaier M.	97
• Schiller János József	97
• Solbrig Gottlob	97
• Sólyom Jenő	9
• Sturm Leonhard Christoph	27,29,32,35
• Szemodam Josepho	95
• Szent István	11
• Széchényi Ferenc	95
• Széphelyi F. György	9
• Szekl Jakab	96
• Szita László	9
• Sztáray Mihály	12
• Thurzó György	13
• Thurzó Szaniszló	13
• Velladics Márta	9
• Winkler Gábor	9
• Wits István	97
• Zsámbéki Mónika	9